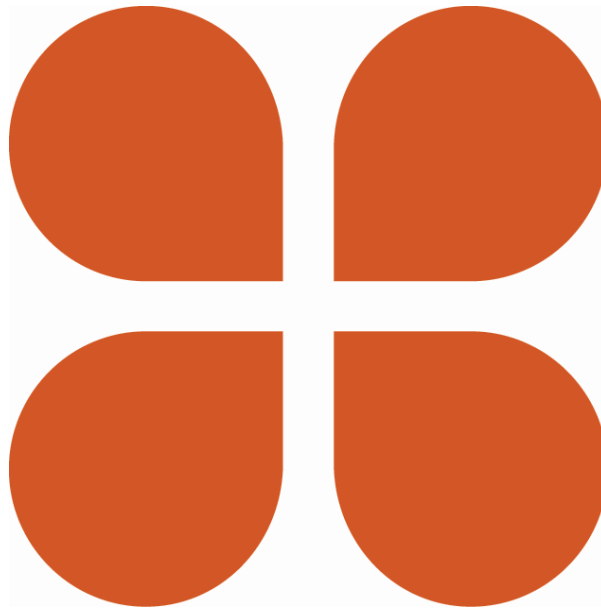

Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen

Uppdragsarkeologi (2 kap, 10-13 §§)

Tillämpning av Riksantikvarieämbetets föreskrifter och allmänna råd avseende verkställigheten av 2 kap. 10-13 §§ lagen (1988:950) om kulturminnen m.m.

Denna publikation ingår i serien Vägledning för tillämpning av KML och finns även publicerad på webbplatsen: www.raa.se

Innehåll:

1	Samråd och tillståndsprövning	2
1.1	Samråd och upplysningsskyldighet	2
1.1.1	Samråd vid upprättande av detaljplaner	2
1.1.2	Anpassning av arbetsföretaget	2
1.1.3	Ansökning om tillstånd till ingrepp i fornlämning	2
1.1.4	Markägaren.....	2
1.2	Bedömning av fornlämningens art och betydelse i förhållande till ingreppet	2
1.2.1	Fartyglämningar som har ägare	2
1.3	Tillstånd med villkor	2
1.3.1	Åtgärder för bevarande av fornlämning.....	2
1.3.2	Antikvarisk kontroll.....	2
1.4	Fornminnesinformation och kunskaps-underlag	2
1.4.1	Information om fornlämningar - FMIS	2
1.4.2	Kunskapsunderlag	2
2	Det uppdragsarkeologiska systemet	2
2.1	Uppdragsarkeologins syfte	2
2.2	Uppdragsarkeologins parter	2
2.2.1	Länsstyrelsens roll	2
2.2.2	Företagarens roll.....	2
2.2.3	Undersökarens roll.....	2
2.2.4	Riksantikvarieämbetets myndighetsroll.....	2
2.2.5	Kommunens ansvar.....	2
2.3	Uppdragsarkeologins undersökningstyper.....	2
2.4	Särskild utredning	2
2.4.1	Utredningens syfte	2
2.4.2	Prövning av särskild utredning.....	2
2.4.3	Arbetsföretaget	2
2.4.4	Jord- och skogsbruk.....	2
2.4.5	Kvalitet i särskilda utredningar	2
2.5	Arkeologisk förundersökning	2
2.5.1	Förundersökningens syfte.....	2
2.5.2	Schaktningsövervakning.....	2
2.5.3	Prövning av arkeologisk förundersökning	2
2.5.4	Kvalitet i arkeologiska förundersökningar	2
2.6	Särskild undersökning	2
2.6.1	Undersökningens syfte	2
2.6.2	Kvalitet i särskilda undersökningar.....	2
2.7	Kostnader och kostnadsansvar	2
2.7.1	Kostnaden.....	2
2.7.2	Upparbetad kostnad.....	2
2.7.3	Undantag från kostnadsansvar	2
2.8	Bidrag och ersättningar vid arkeologiska undersökningar	2
2.8.1	Bidrag till arkeologisk undersökning vid bostadsbebyggelse	2
2.8.2	Bidrag till arkeologisk undersökning vid mindre arbetsföretag	2
2.8.3	Bidrag till kostnader för att ta till vara fornyfynd	2
2.8.4	Ersättningar	2
2.8.5	Länsstyrelsens egen verksamhet.....	2
3	Förfrågningsunderlag och undersökningsplan	2
3.1	Förfrågningsunderlag.....	2
3.2	Undersökningsplan	2
3.3	Innehållet i förfrågningsunderlag och undersökningsplan.....	2
3.3.1	Undersökningsområdet och undersökningens omfattning	2
3.3.2	Ärendets bakgrund.....	2
3.3.3	Tidpunkter.....	2
3.3.4	Undersökningens syfte, inriktning och ambitionsnivå.....	2
3.3.5	Metoder.....	2
3.3.6	Undersökarens kompetens	2

3.3.7	Kvalitetskontroll och ansvarsförhållanden.....	2
3.3.8	Målgrupper och rapportering.....	2
3.3.9	Dokumentationsmaterial	2
3.3.10	Strategi för rapportering	2
3.3.11	Fyndstrategi.....	2
3.3.12	Kostnad	2
4	Anbudsförfarande eller direktval.....	2
4.1	Direktval.....	2
4.2	Anbudsförfarande	2
4.2.1	Annonsering och inlämnande av undersökningsplaner.....	2
4.2.2	Anbudsutvärdering.....	2
4.2.3	Metoder för bedömning av undersökningsplaner.....	2
5	Bedömning av undersökare och undersökningsplan.....	2
5.1	Årlig förteckning över undersökare	2
5.2	Undersökarens lämplighet	2
5.2.1	Undersökarens kompetens	2
5.2.2	Personalens kompetens	2
5.3	Bedömning av undersökningsplan.....	2
5.3.1	Direktval.....	2
5.3.2	Anbudsförfarande	2
5.3.3	Bedömning av kvalitetskriterier	2
5.3.4	Kostnad och kostnadseffektivitet	2
6	Beslut.....	2
6.1	Beslutet som juridiskt dokument	2
6.1.1	Exempel på beslutsmeningar.....	2
6.1.2	Gemensam beslutsmall	2
6.2	Beslutsdokumentets innehåll och struktur	2
6.3	Överklagande	2
7	Arkeologiskt fyndmaterial	2
7.1	Länsstyrelsens beställning av fyndstrategi	2
7.1.1	Insamling	2
7.1.2	Fyndhantering.....	2
7.1.3	Konservering.....	2
7.1.4	Kostnadsberäkning	2
7.2	Kassering av föremål.....	2
7.3	Mänskliga kvarlevor.....	2
7.4	Fyndfördelning.....	2
7.4.1	Lån av icke fyndfördelat fyndmaterial.....	2
8	Rapportering och dokumentationsmaterial.....	2
8.1	Rapportering.....	2
8.1.1	Rapporteringens syfte.....	2
8.1.2	Kvalitet i rapporteringen	2
8.1.3	Rapportering från särskild utredning och arkeologisk förundersökning	2
8.1.4	Rapportering från särskild undersökning	2
8.1.5	Distribution, publicering och tillgängliggörande.....	2
8.2	Redovisning till FMIS.....	2
8.3	Basdokumentation	2
8.3.1	Utvärdering av undersökningsplan.....	2
8.3.2	Metod.....	2
8.3.3	Beskrivning	2
8.3.4	Tolkning	2
8.3.5	Kartor och ritningar	2
8.3.6	Fotografier och illustrationer	2
8.3.7	Analyser.....	2
8.3.8	Fynd och fyndlista.....	2
8.3.9	Administrativa uppgifter	2
8.4	Slutrapport.....	2
8.5	Dokumentationsmaterial	2
8.5.1	Förvaring av arkeologiskt dokumentationsmaterial.....	2
9	Tillsyn, uppföljning och utvärdering.....	2
9.1	Tillsynens syfte	2
9.2	Länsstyrelsens tillsynsplan	2
9.3	Redovisning av utförd tillsyn.....	2

9.4	Uppföljning av den enskilda undersökningen	2
9.4.1	Uppföljningens omfattning	2
9.4.2	Kontroll av kostnader	2
9.4.3	Uppföljningsplan	2
9.4.4	Uppföljningspunkter	2
9.5	Utvärdering	2
9.5.1	Den enskilda undersökningen.....	2
9.5.2	Verksamhetens mål och samhällsnytta.....	2

Vägledning om uppdragsarkeologi

Uppdragsarkeologi är de arkeologiska utredningar och undersökningar som efter beslut av länsstyrelsen genomförs i samband med markexploateringar. I Kulturminneslagens (1988:950) andra kapitel 10-13 §§ finns bestämmelser för hur den uppdragsarkeologiska verksamheten ska fungera. Riksantikvarieämbetet har tagit fram föreskrifter och allmänna råd för tillämpningen av dessa paragrafer och reviderade föreskrifter trädde i kraft 1 januari 2008 (KRFS 2007:2).

Avsikten med denna vägledning är att den framförallt ska vara till stöd och hjälp vid länsstyrelsernas arbete, men att även undersökare och andra intresserade kan få en god bild av hur Kulturminneslagen ska förstås och tillämpas.

Vägledningen för uppdragsarkeologi omfattar nio avsnitt som följer den uppdragsarkeologiska processen och inleds med ett avsnitt som behandlar länsstyrelsens samråd och tillståndsprovning inför arbetsföretag som innebär markexploatering.

Därefter följer ett avsnitt som behandlar det uppdragsarkeologiska systemet och dess olika delar; särskild utredning, förundersökning och särskild undersökning. Sedan följer avsnitt 3-6 som behandlar hur länsstyrelsen upprättar förfrågningsunderlag både i samband med ett anbudsförfarande och vid direktval samt bedömning undersökare och undersökningsplan och slutligen utformandet av själva beslutshandlingen. Sedan följer avsnitt 7 om arkeologiskt fyndmaterial och avsnitt 8 om rapportering och dokumentationsmaterial. Det nionde och avslutande avsnittet behandlar länsstyrelsens tillsyn. Som ytterligare stöd för länsstyrelsens handläggning finns förlagor för förfrågningsunderlag, beslut och uppföljningsplan.

Några av vägledningens avsnitt utkom i en första version inför revideringen av föreskrifterna 2007 och sedan har resterade avsnitt tillkommit. De nu föreliggande avsnitten är reviderade och är sammanlagda i ett dokument. Varje avsnitt finns dessutom som enskilda dokument. Tanken kring vägledningstexterna är att de ska spegla aktuella förhållanden och när behov finns görs en revidering av de olika avsnitten. De aktuella versionerna finns tillgängliga via Riksantikvarieämbetets webbplats www.raa.se.

1 Samråd och tillståndsprövning

Av första kapitlet i lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. (KML) framgår att det är ett nationellt intresse att fornlämningar bevaras och att ansvaret för detta delas av alla. 2 kap. 12 § KML anger att den som vill göra ett ingrepp i en fornlämning, d.v.s. rubba, ändra eller ta bort en fast fornlämning ska ansöka om tillstånd hos länsstyrelsen. Länsstyrelsen lämnar tillstånd endast om fornlämningen medför hinder eller olägenhet som inte står i rimligt förhållande till fornlämningens betydelse.

Syftet med bestämmelserna i 2 kap. 10-13 §§ KML är i första hand att bevara de fasta fornlämningarna. Skyddet för fornlämningarna gäller generellt och omedelbart utan något myndighetsbeslut. Varje tillstånd till ingrepp innebär att ett undantag görs från denna grundprincip. Skyddet är utformat som ett tillståndstvång som gäller såväl själva fornlämningen som fornlämningsområdet. KML:s bestämmelser reglerar således även skyddet för tidigare okända fornlämningar. Om en fornlämning påträffas under grävning eller annat arbete, ska arbetet omedelbart avbrytas. Den som leder arbetet ska omedelbart anmäla förhållandet hos länsstyrelsen (2 kap. 10§ KML).

1.1 Samråd och upplysningskyldighet

Länsstyrelsen ska verka för att arbetsföretaget i så liten omfattning som möjligt berör fornlämningar. Därför är det viktigt att företagaren i ett så tidigt skede som möjligt får kännedom om att arbetsföretag berör fornlämningar. Länsstyrelsens uppgift är att informera företagaren om innehållet i KML och upplysa om hur denne/denna bör agera om en fornlämning berörs.

Arbetsföretag som berör fornlämningar kan komma till länsstyrelsens kännedom på olika sätt. Det kan vara som ansökan om ingrepp i en känd fornlämning enligt KML, genom plan-samråd som gäller en detaljplan enligt Plan- och Bygglagen (2010:900) (PBL), en ansökan om tillstånd till vattenverksamhet eller en miljökonsekvensbeskrivning (MKB) enligt Miljöbalken (1998:808). Företagaren kan också vända sig direkt till länsstyrelsen för att få upplysning om fornlämningar. Ofta inleds kontakten mellan företagaren och länsstyrelsen med ett samråd enligt 2 kap. 10 § KML.

Den som avser att uppföra en byggnad eller en anläggning eller genomföra ett annat arbetsföretag bör i god tid ta reda på om någon fast fornlämning berörs och har i så fall skyldighet att snarast samråda med länsstyrelsen. Ansvaret för att ta reda på om någon fast fornlämning berörs av ett arbetsföretag ligger sålunda på den som vill göra markingreppet. Företagarens samrådsskyldighet enligt 2 kap.10 § KML omfattar endast kända fornlämningar.

Det kan vara svårt för företagaren att avgöra om fornlämningar kan komma att beröras av ett arbetsföretag. Länsstyrelsen kan därför behöva informera företagaren om när det finns behov av samråd. Den mest tydliga situationen när företagaren bör kontakta länsstyrelsen är:

- om en fast fornlämning finns redovisad i det digitala fornminnesinformationssystemet FMIS på eller nära det område där arbetsföretaget ska utföras (prop. Kulturmiljövård 1987/88:104 sid. 78).

FMIS är således ett grundläggande källa till information om fornlämningsförekomster (se avsnitt 1.4.1 *Information om fornlämningar – FMIS*). Det är viktigt att företagaren kontaktar länsstyrelsen för ytterligare bedömning av fornlämningssituationen om:

- platsen ligger inom ett större område med täta fornlämningsförekomster som finns registrerade i FMIS.
- fasta fornlämningar i anslutning till platsen för arbetsföretaget kan anses vara allmänt kända i bygden (prop. Kulturmiljövård 1987/88:104 sid. 78).

Det är också önskvärt att företagaren kontaktar länsstyrelsen om platsen ligger i sådan terräng eller sådant vattenområde där fornlämningar ofta påträffats vid tidigare arkeologiska undersökningar, exempelvis på åssträckningar, sandiga sydslutningar, strandområden etc.

En företagare som är osäker på om ett arbetsföretag kan komma att beröra fornlämningar bör rådfråga länsstyrelsen. Till en sådan förfrågan bör det finnas ett kartmaterial som redovisar arbetsföretagets omfattning. Länsstyrelsen kan även lämna upplysningar på eget initiativ om länsstyrelsen får kännedom om ett planerat arbetsföretag i en fornlämningsmiljö. När en förfrågan görs ska länsstyrelsen kunna svara på om arbetsföretaget kan komma att beröra en känd fornlämning. Länsstyrelsen ska också vid samrådet upplysa om vilka konsekvenser ett arbetsföretag i ett område med fornlämningar kan få i form av behov av arkeologiska utredningar och undersökningar. Viktigt är att länsstyrelsen upplyser företagaren om vilka principer som kommer att tillämpas vid tillståndsprövning och ett eventuellt kommande beslut om arkeologiska undersökningar. Det ligger i företagets intresse att steg för steg kunna överblicka de antikvariska konsekvenser som kan uppkomma genom arbetsföretagets lokalisering. Förvaltningslagens (1986:223) bestämmelser (17 §) ger företagaren rätt att ta del av och yttra sig om kostnader som belastar arbetsföretaget (se vidare under avsnitt 2.7 *Kostnad och kostnadsansvar*).

Länsstyrelsen ska dokumentera vad som framkommit vid samrådet och låta företagaren ta del av dokumentationen i ärendet, t.ex. genom en tjänsteanteckning eller ett meddelande till företagaren.

1.1.1 Samråd vid upprättande av detaljplaner

Det är lämpligt att tillstånd enligt KML och planer enligt PBL samordnas. Om fasta fornlämningar berörs av en detaljplan bör länsstyrelsen bevaka att underlaget för denna är relevant för planens genomförandetid. När planerna för ett arbetsföretag som berör en fast fornlämning inkommit och behandlats av länsstyrelsen får företagarens skyldighet att samråda en-

ligt 2 kap.10 § KML anses vara fullföljd. Sådana ärenden kan t.ex. vara ett plansamråd, en täkt- eller en koncessionsansökan eller genom att länsstyrelsen på annat sätt handlägger ett ärende som berör mark- eller vattenområde med fornlämningar och det angivits att arbetsföretaget berör en fast fornlämning. Ett ärende som inkommit till länsstyrelsen som samråd enligt PBL får således i vissa fall uppfattas som likställt med ett samråd enligt KML. Länsstyrelsens interna arbetsordning och samrådsrutiner är därför av stor betydelse för en korrekt handläggning av ärenden som berör fornlämningar.

Bygglov och avstyckningar i områden utan kända fornlämningar omfattas däremot inte av samrådspåikt med länsstyrelsen. Detta medför en större risk att i dag okända fornlämningar inte uppmärksammas i förväg utan påträffas vid själva byggnationen. I dessa fall regleras undantag från företagarens kostnadsansvar enligt 2 kap. 14 § KML.

I samband med ett samråd om rättsverkande planer sker direkt och formell samverkan mellan KML och PBL-tillämpningen. Den funktion på länsstyrelsen som är ansvarig för plansamråden med kommunen bör då också samråda med kulturmiljöfunktionen så att länsstyrelsen kan samordna sina ställningstaganden. Bland annat bör länsstyrelsen i samband med samrådet med kommunen om en detaljplan klara ut förekomsten av fasta fornlämningar i och i anslutning till planområdet, t.ex. genom en särskild utredning enligt 2 kap. 11 § KML (se avsnitt 2.4 *Särskild utredning*). Byggrätterna kan då anpassas till fornlämningarna, alternativt kan företagaren förutse kommande kostnader för arkeologiska undersökningar. Om ärendet har handlagts av länsstyrelsen och det efter att detaljplanen vunnit laga kraft upptäcks en tidigare okänd fornlämning och planen har genomförandetid kvar bör dock staten och inte företagaren normalt bli kostnadsansvarig för en eventuell arkeologisk undersökning (se avsnitt 2.7.3 *Undantag från kostnadsansvar*).

När det gäller arbetsföretag som omfattar flera intressenter, såsom villabyggen inom en detaljplan, rekommenderas att man finner en lösning där en part påtar sig att ansöka om tillståndet och förskottera kostnaderna för eventuell undersökning. En sådan part kan t.ex. vara markägaren, ett småhusföretag eller, där någon företagare inte kan anges entydigt, den kommun, som upprättar planen. KML-skyldigheterna bör inte hänskjutas till framtida användare/brukare. Vid försäljning av tomter bör dessa, ur antikvarisk synvinkel, vara byggklara. Det rekommenderade förfarandet leder till att kostnaderna för undersökningen fördelas samtidigt som garantier skapas för att fornlämningen inte på ett olämpligt sätt ligger kvar på osålda tomter (se avsnitt 6.2 *Beslutsdokumentets innehåll och struktur*).

Kunskapen om landets fornlämningar utvecklas och förändras över tiden. Nyttillkommen kunskap kan vara av sådan karaktär att den får betydelse för markanvändningen i ett område. Ett tidigare lämnat tillstånd kan bli oanvändbart om ny kunskap visar att arbetsföretaget berör en fornlämning eller ett fornlämningsområde på sådant sätt att det fordras en ny prövning enligt 2 kap. KML. Ett tillstånd enligt KML ska därför alltid tidsbegränsas (se avsnitt 6 *Beslut*). Beslut enligt KML eller andra markanvändningslagar kan även om

de inte uttryckligen tidsbegränsats inte rimligen gälla för all framtid. Den som inte tagit sitt beslut i anspråk under en längre tid får finna sig i att nya omständigheter kan framkomma som innebär hinder för det ursprungliga tillståndet. Ett nytt samråd bör alltid genomföras om företaget inte genomförs enligt den ursprungliga planen eller ansökan. Detta gäller också om en kommun ändrar den detaljplan kring vilken samråd skett, även om ändringen genomförs med så kallat enkelt planförfarande. Även små förändringar av en plan kan få omfattande konsekvenser för förutsättningarna att bevara berörda fornlämningar. För ett område där en detaljplans genomförandetid gått ut kan förekomsten av fornlämningar behöva utredas på nytt inför en ny planläggning.

1.1.2 Anpassning av arbetsföretaget

Länsstyrelsen ska verka för att arbetsföretag lokaliseras och utformas så att de inte alls eller i så liten omfattning som möjligt berör fornlämningar. I detta arbete är samrådet en mycket viktig möjlighet att påverka ett arbetsföretags effekter på fornlämningsmiljöer. En stor andel av de kontakter länsstyrelsen har med företagare resulterar i att ingrepp i fornlämningar avstys och att arbetsföretaget anpassas till landskapet och eventuella fornlämningar. I dessa fall fattas oftast inget beslut enligt KML utan samrådet blir den enda insatsen.

Det ankommer således på länsstyrelsen att peka på förutsättningar för en alternativ lokalisering som undviker eller minimerar företagets ingrepp i fornlämningen och att sedan diskutera detta med företagaren. Det föreslagna alternativet måste givetvis vara realistiskt i förhållande till såväl andra bestämmelser eller beslut (t.ex. bygglov) som fysiska förutsättningar. Om överenskommelse kan nås om att lokalisera arbetsföretaget på sådant sätt att det område på marken eller sjöbotten som hör till fornlämningen (fornlämningsområde enligt 2 kap. 2 § KML) inte berörs kan länsstyrelsen avsluta ärendet.

Ibland krävs kompletterande information från arkeologiska undersökningar för att arbetsföretaget ska kunna anpassas till fornlämningen. Exempelvis utförs förundersökningar i avgränsande syfte för att kunna bedöma fornlämningens exakta utbredning. Undersökningen syftar då till att ge ett underlag för att planera arbetsföretaget så att ingrepp i fornlämning och vidare undersökningar undviks. Om ett samråd visar att det finns indikationer på att tidigare inte kända fornlämningar kan finnas i det område som berörs av ett arbetsföretag, ska samrådet också klargöra om det finns ett behov av ett fördjupat beslutsunderlag, t.ex. en särskild utredning enligt 2 kap. 11 § KML. Kabelnedläggning i vattenområden är exempel på arbetsföretag som vanligtvis anpassas för att undvika eventuella fornlämningar. Länsstyrelsen ställer då som villkor att arbetsföretaget inte får utföras närmare än ett visst angivet avstånd från en fast fornlämning, vanligen 50 meter.

Visar samrådet att det inte är möjligt att lokalisera företaget på sådant sätt att fornlämningar eller fornlämningsområde undviks, ska företagaren ansöka om tillstånd enligt 2 kap. 12 § KML.

1.1.3 Ansökning om tillstånd till ingrepp i fornlämning

Den uppdragsarkeologiska processen vid länsstyrelsen initieras vanligtvis antingen genom en direkt ansökan eller indirekt t.ex. som en begäran om yttrande vid kommunens hantering av planer och bygglov.

Ansökan om tillstånd till ingrepp i fast fornlämning eller fornlämningsområde ska göras av en företagare när samrådet visat att det saknas lokaliseringsalternativ som undviker att fornlämningen berörs och företagaren ändå vill genomföra arbetsföretaget. En ansökan om tillstånd behövs både för länsstyrelsens beslut om förundersökning och för särskild undersökning, däremot inte inför länsstyrelsens beslut om särskild utredning. En ansökan om tillstånd till ingrepp bör tydligt beskriva arbetsföretagets art och hur det berör fornlämningen. Länsstyrelsen får infordra de ytterligare uppgifter som behövs för prövningen. Företagaren bör uppmärksammas på att ansökan endast avser prövning enligt KML. Övriga tillstånd som kan behövas för arbetsföretaget, t.ex. bygglov enligt PBL, får företagaren själv inhämta. Ansökan ska göras av den som vill rubba, ändra eller ta bort fornlämningar.

Länsstyrelsen kan även pröva ett ärende på eget initiativ. Ett sådant tillfälle kan vara när en anmälan inkommit till länsstyrelsen om skogsavverkning som berör ett fornlämningsområde. Länsstyrelsen kan då själv ta upp frågan om tillstånd till föryngringsåtgärder (se vägledning *Samråd och tillståndsprövning i samband med skogs- och jordbruk m.m.*). Sådana förutsättningar gäller även om en företagare anmäler att en tidigare inte känd fornlämning framkommit vid ett arbetsföretag; länsstyrelsen kan då ta upp anmälan som en ansökan om tillstånd till ingrepp.

I samrådet och i samband med ansökan är det viktigt att länsstyrelsen upplyser företagaren om att ansökan måste komma in i god tid. Förutom tid för länsstyrelsens handläggning och prövning behöver eventuellt en undersökare tid för att upprätta undersökningsplan och att planera undersökningen. För större undersökningar kan tid behövas för att genomföra ett anbudsförfarande (se avsnitt 4 *Anbudsförfarande eller direktval*). Tid i företagarens planering kan också behöva avsättas för de regelrätta arkeologiska insatserna. En stor arkeologisk undersökning kan ta flera månader i anspråk. Det är viktigt att beakta att endast sommarhalvåret är lämpligt för att utföra arkeologiska undersökningar (se avsnitt 2.6.2 *Kvalitet i särskild undersökning*).

1.1.4 Markägaren

Tillstånd till ingrepp i fornlämning och beslut om arkeologiska undersökningar ska inte ges utan markägarens samtycke. 2 kap. 12 § KML anger att: *om någon annan än ägaren ansöker om tillstånd, ska ansökningen avslås om ägaren motsätter sig åtgärden och det inte finns några synnerliga skäl att bifalla ansökningen*. Det innebär att länsstyrelsen före en tillståndsprövning behöver ta reda på markägarens inställning till ingreppet om någon annan än denne söker tillstånd. I normalfallet bör markåtkomsten inte utgöra något problem när det

blir aktuellt med arkeologiska undersökningar. Dessa frågor har vanligen lösts i ett tidigare skede av processen. I länsstyrelsens beslut anges som ett villkor till företagaren att denne ska göra marken tillgänglig för undersökaren.

I vissa fall kan det dock hända att markfrågan inte lösts innan företagaren ansöker om tillstånd till ingrepp i en fornlämning. Om markägaren motsätter sig åtgärden ska länsstyrelsen först pröva om *synnerliga skäl* för åtgärden föreligger. Sådana skäl kan vara att det finns ett starkt allmänt intresse, t.ex. dokumenterat genom en antagen detalj- eller arbetsplan som beslutats enligt andra lagar, exempelvis motorvägar och annan byggnation för viktiga samhällsintressen.

När det gäller särskild utredning kan det vara så att ett större arbetsföretag, exempelvis ett vägbygge, berör flera markägare där marken inte ännu har blivit inlöst och att vissa markägare har en kritisk inställning till arbetsföretaget. Företagaren behöver således lösa frågan om markens tillgänglighet för undersökaren innan länsstyrelsen kan fatta beslut om särskild utredning.

1.2 Bedömning av fornlämningens art och betydelse i förhållande till ingreppet

Länsstyrelsen prövar ansökan om tillstånd till ingrepp i fornlämning/fornlämningsområde mot bestämmelserna i 2 kap. 12 § KML. Grundläggande för tillståndsprövningen är fornlämningens art och betydelse i förhållande till ingreppets vikt och omfattning. Betydelsefullt är också förutsättningarna för ett meningsfullt bevarande om en del av fornlämningen ligger kvar efter ingreppet. Samma principer bör tillämpas vid tillstånd till forskningsundersökningar enligt 2 kap. 8 § KML och tillstånd till användning av metallsökare enligt 2 kap. 20 § KML.

Arbetsföretagets nytta ska vägas mot fornlämningens betydelse. Länsstyrelsen får lämna tillstånd till ingrepp endast om fornlämningen medför hinder eller olägenhet som inte står i rimligt förhållande till fornlämningens betydelse. Med andra ord får tillstånd endast ges om exploateringsintresset väsentligt väger över bevarandointresset (prop. 1987/88:104 sid.79). Bedömningen av en fornlämnings betydelse bör göras så bred som möjligt och ta hänsyn till olika aspekter på fornlämningens såväl vetenskapliga värden som pedagogiska och andra upplevelsevärden liksom dess betydelse nationellt och för lokalsamhället.

Vid avvägningen bör arbetsföretagets betydelse beaktas både ur enskild och allmän synpunkt. I första hand bedöms arbetsföretagets nytta för samhället. Ett arbetsföretags allmännytta bör således i detta sammanhang utgöra den ram inom vilken man bedömer den enskildes intresse att genomföra en förändring. Samhällsnyttan bör baseras på kommunens och de statliga myndigheternas gällande planer, t.ex. översikts- och detaljplaner, områdesbestämmelser, kommunens program för bostadsförsörjning samt Vägverkets och Banverkets långsiktiga utbyggnadsplanering.

Vid tillståndsprovningen bör även arbetsföretagets karaktär och omfattning beaktas. Olika arbetsföretag medför olika stor påverkan på ett fornlämningsområde och möjligheten att uppleva och förstå fornlämningen. Vissa arbetsföretag kan ha en försumbar inverkan på fornlämningens upplevelse- och bruksvärden medan andra arbetsföretag till stora delar spolierar fornlämningens värden utöver det rent vetenskapliga kunskapsvärdet.

Till fornlämningen hör även ett s.k. fornlämningsområde som utgör det område på marken eller sjöbotten som behövs för att bevara fornlämningen och ge den ett tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse (2 kap. 2 § KML). Det kan innebära att ett ingrepp i vissa fall kan medges som inte på ett avgörande sätt ändrar miljön kring fornlämningen. För ett annat arbetsföretag som medför påtagliga förändringar av miljön och allvarligt försämrar möjligheten att uppleva fornlämningen eller försvårar tillgängligheten till området kan i stället anpassning av arbetsföretaget krävas eller till och med ingrepp vägras. Exempel på detta kan vara att en kabeldragning inom fornlämningsområdet vid ett gravfält kan medges med villkor om schaktningsövervakning. Uppförandet av ett bostadshus i samma läge skulle däremot ha en avgörande påverkan på möjligheterna att uppleva fornlämningen, varför anpassning av arbetsföretaget skulle krävas eller en alternativ lokalisering av byggnationen.

När det gäller arbetsföretag av mer begränsad omfattning finns ofta möjligheter till en antikvariskt godtagbar alternativ lokalisering (se 1.1.1 *Anpassning av arbetsföretaget*). Arbetsföretaget får därvid finna sig i att inte utnyttja det från sin synpunkt optimala läget

Om en tidigare helt okänd fornlämning utan synligt märke ovan jord påträffas vid ett pågående arbetsföretag och om länsstyrelsen då avslår ansökan om ingrepp i fornlämningen, är sökanden berättigad till viss ersättning av allmänna medel enligt 2 kap.15 § KML om fornlämningen vållar betydande hinder eller olägenhet.

1.2.1 Fartyglämningar som har ägare

Enligt KML gäller att ingrepp i en fast fornlämning endast får ske om fornlämningen medför hinder eller olägenhet som inte står i rimligt förhållande till fornlämningens betydelse. För en fartyglämning som är en fast fornlämning och har en ägare gäller däremot när ägaren ansöker att tillstånd till ingrepp får lämnas om inte särskilda skäl talar för ett bevarande (2 kap. 12 §). Exempel på sådana skäl kan vara att lämningen i fråga har ett mycket stort vetenskapligt och kulturhistoriskt värde eller att erforderliga resurser och kompetens för undersökning saknas, såsom dokumentation och konservering. I de fall någon annan än ägaren ansöker om tillstånd till ingrepp i en fartyglämning väger ägarens intressen ännu tyngre. En sådan ansökan ska avslås om ägaren motsätter sig åtgärden och det inte finns några synnerliga skäl att bifalla ansökningen (2 kap.12 §). Exempel på sådana synnerliga skäl kan vara att fartyglämningen äventyrar säkerheten i en hamn eller farled.

Det ska understrykas att de juridiska implikationer som följer av det speciella förhållandet att en fartyglämning som omfattas av KML kan ha en ägare inte till fullo är utredda och att det saknas prejudicerande rättsfall (se rapporten *Kulturmiljövård under vatten*. Riksantikvarie-ämbetet 2008:5).

1.3 Tillstånd med villkor

Som villkor för tillstånd enligt 2 kap.12 § KML får länsstyrelsen ställa upp skäligen krav på särskild undersökning för att dokumentera fornlämningen före borttagande eller besluta om särskilda åtgärder för att bevara den (2 kap.13 § KML). Skäligheten i villkoren ska bedömas i förhållande till fornlämningens art och betydelse, inte utifrån arbetsföretagets ekonomi. En särskild undersökning för att dokumentera en fornlämning görs ofta som ett tredje steg efter särskild utredning och arkeologisk förundersökning (se avsnitt 2 *Det uppdragsarkeologiska systemet*).

Om argumentationen för en fornlämnings potential är svag bör undersökningen genomföras med låg ambition eller inte alls. I vissa situationer kan övervägas om lämningen kanske kan dokumenteras på annat sätt, exempelvis genom uppmätning, kartering eller fotografering.

Länsstyrelsen ska vidare bedöma om fornlämningar kan bevaras även om de ligger inom ett exploateringsområde, t.ex. inom mellanliggande ytor som inte direkt berörs av anläggningsarbeten eller i övrigt med hänsyn till ingreppets karaktär. Ett exempel på sådana omständigheter är, då enbart en del av en fornlämning berörs av arbetsföretaget. Avgörande för länsstyrelsens prövning bör då vara om förutsättningar finns för att den återstående delen kan bevaras på ett meningsfullt sätt. Bevarandenaspekten blir särskilt påtaglig vid linjeföretag som mer eller mindre tangerar en fornlämning. Om ett bevarande av fornlämningen inte är möjligt, bör undersökning även av den del av fornlämningen som ligger utanför exploateringsområdet övervägas. Sådana exempel är när enstaka gravar ligger utanför exploateringsområdet på ett gravfält som i övrigt undersöks eller när lämningar efter ett hus eller huskomplex skärs av gränsen för exploateringsområdet. Däremot kan mera omfattande utvidgningar utanför exploateringsområdet inte anses ingå i de villkor som kan ställas för tillstånd med stöd av KML, exempelvis ytstora boplatser där större delen ligger utanför exploateringsområdet. Begränsade utvidgningar av undersökningsområdet kan även göras för att belysa en angelägen frågeställning, exempelvis provtagning i en näraliggande mosse eller liknande.

Länsstyrelsen får själv bedöma vilka arbetsföretag som är av sådan art eller omfattning att de inte fordrar prövning enligt KML. Det kan t.ex. gälla vissa trädgårdsarbeten. Andra arbetsföretag kan vara omfattande och beröra fast fornlämning, men ändå innebära så begränsat ingrepp att det kan genomföras utan krav på arkeologisk undersökning. Ingreppen kan exempelvis gälla vissa ledningsdragningar i fyllnadslager som överlagrar kulturlager i städer eller omvandling av åkermark till skogsmark, där ett kulturlager sedan tidigare delvis

spolierats av plöjningen och planteringen enbart sker i det omrörda ploglagret. Arbetsföretaget ansöker i dessa fall om tillstånd och länsstyrelsen fattar beslut om att ge tillstånd till ingrepp enligt 2 kap. 12 § med anmälningsplikt enligt 2 kap. 10 § om något oväntat skulle påträffas. Ett villkor enligt 2 kap. 13 § kan i detta fall vara att ingreppet ska utföras i enlighet med länsstyrelsens anvisningar t.ex. om planteringsmetod. Tillstånd till ingrepp utan krav på arkeologisk undersökning förutsätter givetvis att länsstyrelsen har tillfredsställande kunskap om fornlämningen och/eller tydligt kan motivera varför fornlämningen inte behöver undersökas.

1.3.1 Åtgärder för bevarande av fornlämning

Ett villkor som länsstyrelsen kan ställa för att lämna tillstånd till ingrepp i fornlämning är särskilda åtgärder för att bevara fornlämningen eller för att minska effekten av ingreppet. Åtgärder för skydd av fornlämningar är det vanliga vid skogsbruk (se vägledning *Samråd och tillståndsprövning i samband med skogs- och jordbruk m.m.*). Ett sådant villkor kan avse fysiskt skydd, t.ex. erosionshinder eller skyddshägnad. I vattenområden kan villkor om vård- och skyddsåtgärder ställas för att säkerställa bevarandet av en fartygslämning. Åtgärderna kan även innebära att skyddet för fornlämningen stärks och tydliggörs genom exempelvis information. Flyttning av en fornlämning kan också vara en form av bevarandeåtgärd, t.ex. flyttning av en milstolpe i samband med en vägbreddning. I dessa fall kan det bli fråga om arkeologiska insatser av en undersökare på ett liknande sätt som för arkeologiska undersökningar. Kostnaden för denna typ av åtgärder vilar på företagaren (enligt 2 kap. 14 § KML).

Åtgärder som vidtas för att skydda en fornlämning – utan att den berörs av ett arbetsföretag – och således sker i primärt fornvårdande syfte, ska dock beslutas enligt 2 kap. 7 § KML. Exempel på ett sådant ändamål kan vara att en runsten smutsas ner genom vägsalt eller riskerar att skadas vid snöröjning.

1.3.2 Antikvarisk kontroll

Villkor om antikvarisk kontroll kan ses som ett bevarandevillkor eftersom syftet med kontrollen bl.a. är att se till att arbetsföretaget upphör om fornlämningar påträffas som inte omfattas av ett tillstånd till ingrepp (*Kulturegendomsrätt – med en kommentar till kulturminneslagen*. Thomas Adlercreutz, 2001:74).

Antikvarisk kontroll är en åtgärd som syftar till att förhindra att fornlämningar skadas genom att en arkeolog följer arbetsföretaget inom ett fornlämningsområde och vid behov styr arbetsföretaget så att fornlämningen inte påverkas (jfr 2.5.2 *Schaktningsövervakning*). Antikvarisk kontroll är samtidigt en typ av arkeologisk undersökning som lyder under samma regelverk som andra arkeologiska undersökningar (se avsnitt 2 *Det uppdragsarkeologiska systemet* och avsnitt 3 *Förfrågningsunderlag*).

Företagaren bör i beslutet få information om att undersökaren som utför den antikvariska kontrollen har befogenhet att under arbetets gång ge direktiv om detaljlokalisering m.m. så att skador på fornlämningen undviks samt att vid behov stoppa arbetet. Beslut om antikvarisk kontroll förutsätter att länsstyrelsen har god kunskap om fornlämningen. Antikvarisk kontroll bör endast förekomma när länsstyrelsen bedömer att arbetsföretaget kan genomföras utan att fornlämningen skadas, men att det på grund av fornlämningens art och betydelse är olämpligt att ge tillstånd till ingrepp utan villkor om medverkan av arkeologisk kompetens. Det kan också råda oklarhet kring fornlämningens omfattning och geografiska utbredning. Endast arbetsföretag av begränsad storlek bör komma i fråga för antikvarisk kontroll. Berörs ett större markområde eller om det råder osäkerhet om i vilken utsträckning fornlämningen/ar kommer att beröras bör länsstyrelsen i stället besluta om förundersökning i syfte att fastställa fornlämningens utbredning. Eftersom en antikvarisk kontroll följer arbetsföretagets schaktning kan det i undersökningsplanen vara svårt att överblicka tidsåtgången. Det förekommer därför att antikvarisk kontroll utförs på löpande räkning. Det är då lämpligt att beslutet utformas med en fast del för rapportering och expenser och en rörlig del som omfattar fältarbetstiden, grävmaskin och resor.

1.4 Fornminnesinformation och kunskapsunderlag

Länsstyrelsens tillstånd till ingrepp i en fornlämning och beslut om arkeologisk undersökning baseras på olika typer av beslutsunderlag. Innan beslut fattas bör länsstyrelsen se till att skaffa ett fullgott underlagsmaterial. De mest grundläggande kunskapsunderlagen är kartmaterial, FMIS, rapporter från tidigare undersökningar och den erfarenhet som finns hos handläggare på länsstyrelsen. I möjligaste mån bör dessutom länsstyrelsen göra besök på platsen för att kunna bilda sig en uppfattning om platsen och underlagsmaterialets aktualitet.

Skyddet för fornlämningarna förutsätter att staten svarar för en grundläggande information om fornlämningarna och var de finns. I propositionen om kulturmiljövård anges att: *De myndigheter som särskilt svarar för fornminnesvården skall ha ett ansvar för att samla och tillhandahålla kunskapen om var fornlämningarna är belägna* (prop. 1987/88:104 sid. 39). Vid ett arbetsföretag förutsätts att länsstyrelsen kan tillhandahålla upplysningar till hjälp för företagaren.

1.4.1 Information om fornlämningar - FMIS

Fasta fornlämningar är registrerade i Riksantikvarieämbetets digitala fornminnesinformationssystem FMIS som är den huvudsakliga källan till kännedom om fasta fornlämningar på nationell nivå. I FMIS är fornlämningarna benämnda enligt en av Riksantikvarieämbetet fastlagd praxis som framgår av lämningstylistan (se Fornsök, www.fmis.raa.se). Förutom fasta fornlämningar på land och under vatten innehåller FMIS ett stort antal kulturlämningar med osäker antikvarisk status. FMIS bygger på Fornminnesregistret som är ett resultat av

Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering som startade 1937 och uppgifter från svenskt marinarkeologiskt arkiv. Riksantikvarieämbetet är registerhållare för FMIS och ansvarar för en rikstäckande ajourhållning. I Riksantikvarieämbetes ansvar ingår också att underrätta lantmäterimyndigheten om sådana fasta fornlämningar som kan antas ännu inte vara införda i fastighetsregistrets allmänna del (Förordning 2000:337). Även detta sker via FMIS. Resultat från arkeologiska undersökningar och anmälningar om nyfunna fornlämningar förs fortlöpande in i FMIS. Vid arkeologiska undersökningar görs en registrering när undersökaren skickat in den s.k. slutredovisningsblanketten "Redovisning av utförd arkeologisk undersökning" och i ett senare skede utifrån undersökningens basdokumentation (se avsnitt 8.2 *Redovisning till FMIS*).

Beaktas bör att FMIS inte är ett heltäckande register över alla fornlämningar. FMIS ställning som källa till kunskap om landets fornlämningar varierar kraftigt över landet. På vissa håll har inventeringar utförts i flera omgångar medan andra delar av landet aldrig varit föremål för fornminnesinventering. Det senare gäller främst fjällvärlden och de flesta vattenområden. För att kunna ta tillvara potentialen i det mycket omfattande materialet i FMIS behövs antikvarisk och arkeologisk kompetens vid uttolkandet.

Fornlämningens utbredning är markerad så exakt som det är möjligt, däremot redovisas inte fornlämningens fornlämningsområde (enligt 2 kap. 2 § KML). Markeringarna på kartan kan i vissa fall ha en felmarginal. Detta beror på att inprickningarna på kartan gjorts manuellt med kompass samt att vissa förskjutningar kan ha inträffat vid digitaliseringen. I en exploateringssituation bör därför alltid fornlämningens exakta läge kontrolleras.

Resultat från samtliga arkeologiska undersökningar som berör fornlämningar tillförs kontinuerligt respektive fornlämningsnummer i FMIS. Det är dock ingen databas över arkeologiska undersökningar. Det går exempelvis inte att se vilka områden som varit föremål för arkeologiska utredningar och undersökningar. Inte heller registreras de särskilda utredningar som inte leder till att fornlämningar påträffas.

Beskrivningar av fornlämningar och lägesangivelse på karta eller sjökort finns tillgängliga på Internet genom sökverket Fornsök. Alla har tillgång till merparten av innehållet i FMIS genom Fornsök. Handläggare på exempelvis länsstyrelsen har möjlighet till en särskild inloggning och får därmed även tillgång till lägesuppgifter om depåfynd och offerplatser där det finns risk för plundring eller skadegörelse.

1.4.2 Kunskapsunderlag

Länsstyrelsens handläggning är beroende av olika underlag. Det är angeläget att den kunskap som finns om fornlämningar är sammanställd på ett sådant sätt att den kan användas som stöd för länsstyrelsens handläggning. Länsstyrelsen bör därför verka för att det finns *aktuella kunskapsunderlag* som rör fornlämningar. Likaså är det viktigt att den kunskapen är av relevans för och kan användas av olika intressenter i länet/regionen. För detta ändamål

kan ett *handlingsprogram* behövas som anger hur den arkeologiska uppdragsverksamheten ska komma länet/regionen till nytta. Syftet med ett sådant program är att lyfta fram strategiska kunskapsbehov och svara på frågan *Vad vill vi med arkeologin i länet/regionen?* Ett handlingsprogram för uppdragsarkeologi kan vara ett värdefullt stöd för länsstyrelsens beställning av uppdragsarkeologiska undersökningar och vid formuleringen av inriktning för särskilda undersökningar samt för identifieringen av en undersöknings målgrupper. Arbetet med handlingsprogrammen syftar också till att förbättra samverkan mellan uppdragsarkeologiska aktörer och intressenter och att bredda uppdragsarkeologins samverkansfält.

Underlagen för att bedöma fornlämningars kunskapspotential och inriktningen för särskilda undersökningar varierar kraftigt över landet, bl.a. eftersom man i de olika länen/regionerna i olika hög grad utfört arkeologiska undersökningar. Rapporter från särskilda undersökningar är mycket viktiga källor till kunskap om fornlämningar och historieskrivning. Vissa områden och fornlämningstyper har ofta varit föremål för arkeologiska undersökningar, mycket forskning har gjorts och aktuella sammanställningar av kunskapsläget finns att tillgå. För andra regioner eller fornlämningskategorier är läget betydligt mindre tillfredställande.

Olika handläggare på länsstyrelsen har skilda specialkompetenser och olika erfarenheter av att bedöma kulturlandskap och fornlämningar. För att kunna omfatta en mångfald av kompetensområden kan handläggarnätverk som spänner över ett flertal länsstyrelser vara av stor betydelse.

Det viktigaste underlaget för tillståndsprövningen kan vara en tidigare utförd undersökning av fornlämningen. Särskild utredning och arkeologisk förundersökning görs främst i syfte att ge länsstyrelsen underlag för kommande beslut. Ibland kan samma fornlämning ha delundersökts tidigare, detta gäller särskilt medeltida stadslager. I kulturmiljöanalyser i miljökonsekvensbeskrivningar kan också förekomma beskrivningar och värderingar av fornlämningsmiljöer.

Arkeologiska undersökningar har redovisats av projektet Arkeologi i Sverige. För åren 1964-1990 redovisas samtliga arkeologiska undersökningar i tryckta publikationer. För åren 1991-2005 finns ett pågående projekt där uppgifter om undersökningarna registreras i en databas som är tillgänglig via Riksantikvarieämbetets hemsida.

Fornlämningar har analyserats i olika typer av översikter som Riksantikvarieämbetet, museerna, länsstyrelsen och de undersökande institutionerna framställt. Exempel på detta är projektet Medeltidsstaden, Atlas över Sveriges Bergslag, regionala och kommunala kulturmiljöprogram och undersökarnas vetenskapliga forskningsprogram.

2 Det uppdragsarkeologiska systemet

Uppdragsarkeologi är de arkeologiska undersökningar som genomförs som villkor i processen för att ett arbetsföretag ska kunna ges tillstånd till ingrepp i fast fornlämning i enlighet med länsstyrelsens beslut. Kulturminneslagens (KML) 2 kap. 10-13 §§ reglerar den uppdragsarkeologiska processen. Mer detaljerade regler för hur dessa paragrafer ska tillämpas finns i *Riksantikvarieämbetets föreskrifter och allmänna råd* (KRFS 2007:2). I enlighet med 2 kap. 14 § vilar kostnadsansvaret för uppdragsarkeologiska undersökningar i normalfallet på företagaren, se nedan 2.7 *Kostnader och kostnadsansvar*.

Länsstyrelsen ska verka för att riksdagens mål för kulturmiljöområdet är vägledande för den arkeologiska undersökningsverksamheten. Det är ett samhällsintresse att fornlämningar bevaras och att uppdragsarkeologins resultat omsätts i meningsfull kunskap med relevans för myndigheter, forskningen och allmänheten. Resultaten från undersökningarna kan dessutom motivera både bevarande och brukande av fornlämningsmiljöer.

2.1 Uppdragsarkeologins syfte

Uppdragsarkeologin är en del av den nationella kulturpolitiken och omfattas av de syften och mål som samhället genom riksdag och regering ställt upp. Uppdragsarkeologins uppgift grundläggs i samhällets beställning av ett aktivt, utåtriktat och samhällsrelevant kulturmiljöarbete och kulturarvsbruk som utgår från verksamhetsmålen för kulturmiljöområdet (prop. 1996/97:3 Kulturpolitik, prop. 1998/99:114 Kulturmiljövård). Kulturmiljövården ska utvecklas till en "*aktiv och samlande kraft i det arbete som syftar till att skapa en långsiktigt hållbar utveckling av vårt samhälle...i samverkan med andra samhällssektorer*" (prop. 2004/05:1). Den uppdragsarkeologiska verksamheten har således genom politiska beslut givits ett uppdrag som ska få en praktisk tillämpning i den operativa verksamheten.

Uppdragsarkeologin utförs som ett resultat av tillämpningen av 2 kap. 10-13 §§ KML som bl.a. stadgar att länsstyrelsen som villkor för borttagande av fast fornlämning får ställa skäliga krav på särskild undersökning för att dokumentera fornlämningen. Undersökningen ska vara av vetenskapligt god kvalitet (2 kap. 13 § KML). Kostnaden måste vara rimlig i förhållande till omständigheterna för undersökningen.

Ett grundläggande syfte för uppdragsarkeologins undersökningar är att dokumentera de fornlämningar som förstörs vid exploateringar och ta till vara fornynd. Dokumentation av en fornlämning definieras i propositionen 1996/97:99 (Uppdragsarkeologi m.m.) som att *registrera fakta* om dess innehåll och uppbyggnad samt att ge en *meningsfull kunskap* om det samhälle som fornlämningen representerar. Uppdragsarkeologins syfte är således även att utifrån arkeologiska undersökningar skapa meningsfull kunskap om det förflutna, på ett sätt

som uppfyller vetenskapens krav på genomlysighet och granskningsbarhet och att kommunicera kunskapen på ett sätt som främjar uppdragsarkeologins samhällsuppdrag.

De enskilda undersökningarna bör inlemmas i ett större kunskapsbygge och ett vidare historiskt perspektiv, vilket förutsätter att de blir delar i en framåtsyftande forskningsprocess (jfr prop. Utbildning och forskning. Kvalitet och konkurrenskraft 1993/94:177 s. 146). En arkeologisk undersökning har dessutom förutsättningar att, genom kunskap om historiens människor och platser, ge oss nutida människor en inblick i kulturlandskapets utveckling, förändringens betydelse i historien och samtiden, samt ge perspektiv på tillvaron och vår egen plats i det långa tidsperspektivet.

Uppdragsarkeologin ska slutligen även fungera som system och bransch, med krav på kompetens och kvalitet i alla led. Uppdragsarkeologin ska på ett professionellt, rationellt och ekonomiskt rimligt sätt ta fram underlag för länsstyrelsens beslut och företagarens vägval. I den uppdragsarkeologiska processen ingår också att lämna bidrag till den fysiska samhällsplaneringen. I de fall då ingrepp i fornlämningar inte kan undvikas, ska uppdragsarkeologin på ett kostnadseffektivt sätt kunna frigöra mark- eller vattenområden från fornlämningsskyddet samtidigt som verksamheten bidrar till de kulturpolitiska målen och till den arkeologiska kunskapsuppbyggnaden.

2.2 Uppdragsarkeologins parter

Kulturminneslagen beskriver de olika parterna i det uppdragsarkeologiska systemet. I samband med en arkeologisk undersökning kan relationen beskrivas som ett trepartsförhållande mellan de kulturmiljövårdande myndigheterna, den som ska utföra ett arbetsföretag och den undersökande organisationen (prop. 1996/97:99 s. 13). Riksantikvarieämbetet har det övergripande ansvaret genom sitt överinseende över kulturmiljövården i landet (1 kap. 2 § KML). Det uppdragsarkeologiska systemet bygger således på tre parter med olika roller: länsstyrelsen som tillståndsprövare och beställare, företagaren som exploatör med kostnadsansvar och undersökaren som utförare av arkeologiska undersökningar.

I föreskrifterna för uppdragsarkeologin (KRFS 2007:2) beskrivs parternas agerande ytterligare. Regelverket syftar till att den uppdragsarkeologiska processen ska vara genomskedd och förutsägbar och kännetecknas av hög professionalitet. För detta krävs att rollerna i det uppdragsarkeologiska systemet är tydliga.

Under den uppdragsarkeologiska processen upprättas en rad dokument som är riktade till olika aktörer. Det viktigaste dokumentet är länsstyrelsens beslut om ingrepp i fornlämning som kan ha villkor om arkeologisk undersökning (se avsnitt 6 *Beslut*). Beslutet riktas till företagaren och anger företagarens ansvar. Innan ett beslut fattas som omfattar en arkeologisk undersökning har länsstyrelsen dessförinnan upprättat ett förfrågningsunderlag till undersökaren som anger undersökningens förutsättningar (se avsnitt 3 *Förfrågningsunderlag*).

Undersökaren har sedan inkommit till länsstyrelsen med en undersökningsplan som beskriver undersökningens genomförande.

2.2.1 Länsstyrelsens roll

Länsstyrelsen har ansvar för tillsynen över kulturminnesvården i länet (1 kap. 2 § KML). Länsstyrelsen företräder staten och ska ta till vara det allmännas intressen när det gäller skyddet av fornlämningar. Som ett led i myndighetsutövningen kan länsstyrelsen lämna tillstånd till ingrepp i fornlämning och har då möjlighet att ställa villkor riktade till företagaren. Ett villkor kan vara krav på arkeologisk undersökning, andra villkor kan gälla anpassning av arbetsföretaget eller andra åtgärder för fornlämningens bevarande (se avsnitt 1.3.1 *Åtgärder för bevarande av fornlämning*). Länsstyrelsen anger i sitt beslut vem som ska utföra undersökningen. Länsstyrelsen ska innan dess ha bedömt undersökarens kompetens och lämplighet (se avsnitt 5.2 *Undersökarens lämplighet*). Länsstyrelsen uppträder här i rollen som beställare och har sedan ansvar för att undersökningen blir genomförd i enlighet med beslutet.

Länsstyrelsen sätter i sin roll som beställare upp ramarna för undersökningen. Länsstyrelsen ska besluta om undersökningens syfte, inriktning, ambitionsnivå och målgrupper. Förfrågningsunderlaget som länsstyrelsen upprättar inför varje arkeologisk undersökning är uppdragsarkeologins viktigaste styrdokument och utgör beställningen av den undersökningsplan som undersökaren upprättar. Indirekt styr därmed förfrågningsunderlaget utförandet av de arkeologiska undersökningarna. Förfrågningsunderlag och undersökningsplan ska vara konkreta och lättöverskådliga planeringshjälpmedel för målstyrning, resultatkontroll och utvärdering. Inför beslut om arkeologiska undersökningar ska länsstyrelsen utifrån undersökningsplanen göra en sammanvägning av kostnad och kvalitet och ta ställning till om undersökningen kan förväntas bli kostnadseffektiv, d.v.s. att uppnå god kvalitet till rimlig kostnad.

Länsstyrelsen har ansvaret för att kvaliteten upprätthålls vid arkeologiska undersökningar (prop. 1996/97:99 s. 12). Det innebär att länsstyrelsen ska göra uppföljning och utöva tillsyn över de arkeologiska undersökningarna (se avsnitt 9 *Tillsyn, uppföljning och utvärdering*). Det är länsstyrelsens ansvar att följa upp att de arkeologiska insatserna genomförs på ett korrekt sätt och i överensstämmelse med myndighetens beslut. I ett system med konkurrens blir länsstyrelsens uppföljning och utvärdering en viktig garanti för upprätthållande av kvaliteten.

Länsstyrelsens administrativa och praktiska rutiner i samband med tillstånd till ingrepp i fornlämningar och beslut om arkeologiska undersökningar omfattar handläggning och ställningstaganden i flera steg. Processen omfattar följande moment: samråd och information till företagaren, tillståndsprövning, upprättande av förfrågningsunderlag, bedömning av undersökningsplan, beslut samt tillsyn och uppföljning av undersökningen i fält och under rapportering samt granskning av densamma. De arkeologiska insatserna sker dessutom ofta i flera

steg, särskild utredning, arkeologisk förundersökning och särskild undersökning, där ett förnyat ställningstagande och nytt beslut sker mellan de olika stegen.

2.2.2 Företagarens roll

Den som utför ett arbetsföretag som innebär att mark tas i anspråk bör i god tid ta reda på om någon fast fornlämning kan komma att beröras av arbetsföretaget och i så fall snarast samråda med länsstyrelsen (2 kap. 10 § KML). Den företagare vars planerade arbetsföretag kan komma att innebära ingrepp i en fornlämning behöver ansöka om tillstånd hos länsstyrelsen (se avsnitt 1 *Samråd och tillståndsprövning inför arbetsföretag*). Det gäller både fornlämningar på mark och i vattenområde liksom för olika typer av arbetsföretag som tar mark i anspråk för exempelvis byggande, muddring, täkt eller markberedning. I 2 kap. 14 § KML framgår att den som avser att utföra ett arbetsföretag som berör fast fornlämning svarar för kostnaden för de åtgärder som behövs, vanligen en arkeologisk undersökning (enligt 13 §). Företagaren står för kostnader för såväl särskilda utredningar och förundersökningar som utgör planerings- och beslutsunderlag, som för särskilda undersökningar som syftar till att dokumentera fornlämningen i samband med att länsstyrelsen ger tillstånd till ingrepp. Staten svarar, genom länsstyrelsen, för att undersökningen och borttagandet av fornlämningen kan genomföras på ett professionellt sätt utan störningar av att tidigare okända fornlämningar påträffas, som då kan medföra driftuppehåll. Företagaren betalar en i förväg fastställd kostnad som länsstyrelsen bedömer som rimlig för att ersätta fornlämningens fysiska existens med kunskap om lämningen och det samhälle den representerar. Skulle något oförutsett inträffa bärs kostnaderna i princip av staten (se avsnitt 2.7 *Kostnader och kostnadsansvar*).

Företagaren har skyldighet att se till att undersökaren kan utföra undersökningen på bästa sätt, t.ex. genom att ombesörja kontakter med markägare eller andra entreprenörer. Länsstyrelsen bör i beslutet ställa villkoret att företagaren ska garantera markåtkomsten och göra markområdet tillgängligt för undersökaren.

2.2.3 Undersökarens roll

Undersökaren är ansvarig för utförandet av undersökningen; att upprätta dokumentation, tillvarata fynd samt tolka och kommunicera resultaten. Utifrån länsstyrelsens förfrågningsunderlag upprättar undersökaren en undersökningsplan som i detalj beskriver hur undersökningen ska genomföras. Undersökarens val av frågor och metoder är av största betydelse för undersökningens genomförande och kvaliteten i undersökningens resultat. Undersökarens kompetens och erfarenhet är avgörande för att kunna ställa relevanta frågor och välja de mest optimala metoderna (se avsnitt 5 *Bedömning av undersökare och undersökningsplan*).

De i dag verksamma undersökarna har olika organisationsformer med olika huvudmän: de statliga myndigheterna Riksantikvarieämbetets undersökningsverksamhet UV och Statens

Maritima Museer, läns museer som ofta drivs i stiftelseform med landstinget som huvudman, kommunala museer och privata företag.

2.2.4 Riksantikvarieämbetets myndighetsroll

I 1 kap. 2 § KML anges att Riksantikvarieämbetet har ett överinseende över kulturmiljövården i landet, vilket avser såväl tillämpningen av KML som den uppdragsarkeologiska verksamheten. Riksantikvarieämbetet ska både ha en nationell överblick och följa utvecklingen internationellt. I det uppdragsarkeologiska systemet har Riksantikvarieämbetet en vägledande, stödjande och samordnande roll. Riksantikvarieämbetet granskar och följer upp länsstyrelsens beslut och har möjlighet att överklaga besluten. Som stöd för lagtillämpningen utfärdar Riksantikvarieämbetet föreskrifter och allmänna råd för verkställigheten av 2 kap. 10-13 §§ KML (KRFS 2007:2) och vägledningar. Riksantikvarieämbetet samordnar också utveckling och tillämpning av praxis inom det uppdragsarkeologiska systemet.

Riksantikvarieämbetet är central förvaltningsmyndighet för frågor om kulturmiljön och kulturarvet. I detta arbete ingår att tillhandahålla aktuell fornminnesinformation, genom fornminnesinformationssystemet (FMIS) som är tillgängligt för alla via Internet (se avsnitt 1.4.1 *Information om fornlämningar – FMIS*). Det är Riksantikvarieämbetet som fattar beslut om fyndfördelning av det arkeologiska fyndmaterialet (se avsnitt 7.4 *Fyndfördelning*).

2.2.5 Kommunens ansvar

Kommunens informationsansvar när det gäller fornlämningar faller inom de generella bestämmelserna om allmänna intressen som följer av bestämmelserna om planering och byggande enligt Plan- och bygglagen 2010:900 (PBL). Kommunen agerar ofta samtidigt i rollen som företagare och ansvarig för omfattande byggprojekt.

Den som avser att utföra ett arbetsföretag har ansvaret för att se till att nödvändiga tillstånd finns. Det ingår emellertid i serviceuppgifter för kommunens byggnadsnämnd att upplysa en sökande om att det, vid sidan av bygglov, kan finnas andra tillstånd som behöver sökas. För att kommunen ska kunna avgöra om den byggande bör hänvisas till länsstyrelsen för att ansöka om tillstånd enligt KML fordras att kommunen har god kunskap om fornlämningsförhållanden. En grundläggande källa till sådan kunskap är FMIS och erfarenheter av tidigare byggnation i liknade områden. I vissa län har en överenskommelse upprättats mellan länsstyrelsen och kommunen om att länsstyrelsens kulturmiljöfunktion ska kontaktas i de fall då en fornlämning finns inom 100 meter från det planerade arbetsföretaget. Kommunen kan också för att underlätta sin planering själv ta initiativ till förbättring av kunskapsunderlaget rörande fornlämningar i form av särskilda planeringsunderlag. I arbetet med kommunens översiktsplanering är kulturmiljöanalyser av olika detaljeringsgrad ett väsentligt underlag. Vid behov kan dessa också omfatta inventeringsmoment.

Länsstyrelsen ska genast underrätta kommunen om beslut i ärenden enligt 2 kap. 12 § KML (Förordning om kulturminnen m.m. 1988:1188). Det innebär att kommunen får kopia på länsstyrelsens samtliga beslut om arkeologiska undersökningar. Kommunen får därigenom god kännedom om i vilka områden arbetsföretag har föranlett arkeologiska undersökningar (se avsnitt 6 *Beslut*).

2.3 Uppdragsarkeologins undersökningstyper

Ofta inleds den uppdragsarkeologiska processen med ett *samråd* enligt 2 kap. 10 § KML mellan länsstyrelsen och den som avser att utföra ett arbetsföretag som kan komma att beröra fornlämningar (se avsnitt 1.1 *Samråd och upplysningsskyldighet*). Processen är sedan indelad i tre huvudsakliga steg, där det första steget ofta är att ta reda på om det finns fornlämningar inom området för ett planerat arbetsföretag. Då kan länsstyrelsen besluta om en *särskild utredning* enligt 2 kap. 11 § KML. Om det konstateras att en fornlämning berörs och ytterligare underlag behövs för att lämna tillstånd till ingrepp i fornlämning kan länsstyrelsen besluta om en *arkeologisk förundersökning* enligt 2 kap. 13 § KML. En förundersökning kan också utföras för att fastställa en fornlämnings utbredning och därmed kunna undvika ingrepp. Som villkor för tillstånd till ingrepp i en fornlämning enligt 2 kap. 12 § KML kan länsstyrelsen ta beslut om *särskild undersökning* för att dokumentera fornlämningen innan den tas bort.

2.4 Särskild utredning

Riksantikvarieämbetets digitala fornminnesinformationssystem (FMIS) är ett underlag för kännedom om landets fornlämningar (se avsnitt 1.4.1 *Information om fornlämningar – FMIS*). Inför prövningen enligt KML kan dock länsstyrelsen behöva ett fördjupat underlag för att få kännedom om huruvida tidigare inte kända fornlämningar kan beröras av arbetsföretaget. Länsstyrelsen kan då fatta beslut om en särskild utredning enligt 2 kap. 11 § KML. Arbetsföretagets omfattning och art avgör om företagaren har kostnadsansvaret eller om utredningen ska utföras på länsstyrelsens egen bekostnad (se avsnitt 2.4.3 *Arbetsföretaget*).

För att bestämmelserna om uppdragsarkeologi i KML ska kunna tillämpas krävs att ett arbetsföretag är fastlagt, i exemplet med vägbygget i samband med arbetsplanen då vägsträckningen beslutats. Vid större arbetsföretag är det därför viktigt att kulturmiljö och fornlämningar finnas med i de underlag som tas fram och i de analyser som görs tidigt i planeringen. En kulturmiljöanalys där fornlämningar ingår bör göras inom den miljöbedömning och miljökonsekvensbeskrivning (MKB) som utförs enligt Miljöbalken (se *Miljökonsekvensbeskrivningar med kulturvärde*. RAÄ rapport 2004:10 och *Kulturmiljön som resurs*. RAÄ 2007). En sådan kulturmiljöanalys bör vid exempelvis vägbyggen göras i förstudien och vägutredningen, innan beslut har tagits om och var vägen ska byggas. I dessa tidiga skeden innan ett arbetsföretag är fastlagt är det inte lämpligt att tillämpa KML. Vid detaljplaneläggning bör

särskild utredning övervägas innan planen upprättas så att det finns möjlighet att justera planen eller att särskilda planbestämmelser om fornlämningar kan läggas in.

Det är också angeläget att kulturmiljöer uppmärksammas i kommunernas översiktsplaner. Det är däremot inte möjligt för länsstyrelsen att besluta om utredning enligt KML i samband med översiktsplaner utan FMIS utgör då det huvudsakliga underlaget vad gäller fornlämningar.

2.4.1 Utredningens syfte

Syftet med särskild utredning är att ta reda på om fornlämningar berörs av ett planerat arbetsföretag. Utredningen ska ge företagaren och länsstyrelsen förutsättningar att planera så att fornlämningen inte berörs eller att nödvändiga ingrepp minimeras. Därmed kan de arkeologiska kostnaderna för arbetsföretaget minskas och oförutsedda kostnader undvikas både för företagaren och för staten. På så sätt är särskilda utredningar ett viktigt instrument för fornlämningars bevarande. Länsstyrelsen får också möjlighet att tidigt överväga om tillstånd till ingrepp i fornlämningen kan lämnas.

Utredningen ska utgöra ett underlag för avvägningen enligt 2 kap. 12 § KML mellan bevarande- och förändringsintresset (se avsnitt 1.2 *Bedömning av fornlämningens art och betydelse i förhållande till ingreppet*). Av detta följer att utredningen bl.a. ska fungera som ett faktaunderlag för företagaren och länsstyrelsen. Företagaren får med utgångspunkt från utredningsresultatet förutsättningar för att kunna omdisponera sitt arbetsföretag så att eventuella ingrepp i fornlämningar minimeras. Utredningsresultaten används också ofta av andra undersökare i den vidare processen och vid framtida insatser.

En särskild utredning ska fastställa om fornlämningar berörs och så långt möjligt beskriva dessa. Detta innebär vanligen en klassificering av lämningarna till fornlämningstyp enligt FMIS lämningstyplista (se Forsök på Riksantikvarieämbetets hemsida och avsnitt 1.4.1 *Information om fornlämningar - FMIS*). Däremot ska inte utredningen omfatta bedömningar av fornlämningens omfattning eller karaktär i form av exempelvis tidsställning och sammansättning. En särskild utredning innebär inte någon egentlig arkeologisk undersökning i form av utgrävning utan har endast som uppgift att konstatera förekomst av fast fornlämning. Sökschaktgrävning ska avbrytas så fort en fornlämning påträffas.

Mindre utredningar sker ofta i form av en samlad insats där kartstudier och inventering följs direkt av söschaktgrävning. Större utredningar inför linjeprojekt där arbetsföretaget inte är fastlagd i detalj sker däremot ofta i två steg. Det första steget omfattar kartstudier och arkivforskning samt en specialinventering bestående av en terrängrekognoscering av markområdet för att hitta fornlämningar och peka ut troliga lägen för fornlämningar som inte är synliga ovan mark, exempelvis boplatser. Efter denna etapp erhålls ett första planeringsunderlag för arbetsföretaget att ta ställning till. I nästa steg görs vanligen utredningsgrävning där schakt tas upp i de lägen som pekats ut i utredningens första steg. Objekt som bedömts som osäk-

ra fornlämningar, exempelvis stensättningsliknande stenformationer, undersöks närmare. När det gäller stora linjeprojekt som rör vattenområden, exempelvis kabelnedläggningar, innebär det första steget i utredningen en granskning av geofysiska data, vanligtvis med hjälp av s.k. *side scan sonar*. Utifrån de framkomna indikationerna görs sedan mindre marinarkeologiska okulärbesiktningar för att fastställa om det rör sig om fasta fornlämningar. I många fall genomförs endast utredningens första steg och arbetsföretaget anpassas till de framkomna indikationerna.

2.4.2 Prövning av särskild utredning

Länsstyrelsen ska noga pröva om det behövs en särskild utredning. Denna prövning bör omfatta såväl en värdering av befintligt kunskapsunderlag som en bedömning av indikationer på i dag icke kända fornlämningar. Länsstyrelsens första steg är att väga samman och utvärdera den kunskap som redan finns. Vid en analys av informationen i FMIS bör bl.a. hänsyn tas till fornminnesinventeringens ålder och kvalitet. Det är särskilt angeläget att företas en arkeologisk utredning om området inte tidigare varit föremål för fornminnesinventering. Arkeologiska rapporter och andra studier är också viktiga underlagsmaterial. För vattenområden är geofysiska karteringar och förlisningsuppgifter betydelsefulla. Att kända fornlämningar finns inom ett exploateringsområde är inte ett hinder för en särskild utredning utan snarare en indikation på att ytterligare fornlämningar kan förekomma. Områdets topografi och terrängförhållanden liksom jämförelser med resultat från andra arkeologiska undersökningar i liknande områden ger ofta en antydning om vilka fornlämningar som kan förväntas. Boplatslämningar är vanligare än vad de i FMIS kända fornlämningarna ger uttryck för. För att få kännedom om boplatser krävs oftast en utredning.

Ett beslut om en särskild utredning ska motiveras. En sådan motivering kan vara att området är fornlämningsrikt eller att de topografiska förutsättningarna gör att vissa typer av fornlämningar erfarenhetsmässigt kan förväntas. I vattenområden är fornlämningar sällan kända på förhand och en utredning kan vara särskilt viktig i områden som ofta visar sig vara fornlämningsstäta, exempelvis strandområden, grunda vatten och platser med många förlisningsuppgifter. Att en äldre utredning inte påträffat fornlämningar behöver inte vara ett skäl till att inte besluta om särskild utredning. Äldre bedömningar kan behöva kontrolleras och förnyad prövning göras av lämningars fornlämningsstatus. Aktuellt kunskapsläge och nya metoder kan också medföra att tidigare okända fornlämningar påträffas.

Utredningar som inte leder till att fornlämningar påträffas registreras inte i FMIS, vilket gör att arkiv eller andra register över ärenden behöver användas för att få kännedom om vilka områden som varit föremål för utredningar. Här finns en risk att samma markområde utreds flera gånger om inte kontroll görs i länsstyrelsens eget arkiv vid sidan om FMIS.

I princip får vem som helst utreda om fornlämningar berörs av ett arbetsföretag så länge som ingrepp i fornlämning inte görs. För detta behövs varken länsstyrelsens prövning eller tillstånd. För att utredningsresultaten ska kunna ligga till grund för en kommande prövning

enligt KML fordras dock att resultatet uppfyller länsstyrelsens kvalitetskrav. I de fall där länsstyrelsen behöver beslutsunderlag i form av en särskild utredning ska länsstyrelsen också besluta om en sådan och handlägga den i enlighet med gällande föreskrifter (KRFS 2007:2). Det är därför viktigt att länsstyrelsen tydligt framhåller att en så kallad frivillig utredning som en företagare själv låter genomföra för att öka sin kunskap om ett markområde inte kan likställas med särskild utredning enligt 2 kap. 11 § KML. Det kan således inte förväntas att länsstyrelsen per automatik ska godkänna en sådan utredning utan detta kan ske först efter särskild prövning. Vid en bristfälligt gjord utredning kan ytterligare fornlämningar framkomma vid exploateringen, som förutom olägenheter för företagaren i form av bl.a. förseningar, även kan leda till betalningsansvar för staten (se avsnitt 2.7.3 *Undantag från kostnadsansvar*). Det är däremot naturligtvis mycket positivt att företagaren ser till att ta fram planeringsunderlag som rör fornlämningar. Sådana underlag som tas fram på företagarens initiativ kan i stället utformas som kulturmiljöanalyser och inlemmas i MKB-processen.

2.4.3 Arbetsföretaget

Ett beslut om särskild utredning förutsätter att det finns ett planerat arbetsföretag. För att förhindra att en exploatering drivs för långt innan en utredning genomförs är det angeläget att beslut om utredning fattas i ett tidigt skede av företagets planering när det fortfarande kan finnas förutsättningar för att lokalisera arbetsföretaget på ett sådant sätt att det inte berör fornlämningen, alternativt belysa olika handlingsmöjligheter inför en prövning enligt 2 kap. 12 § KML. I tidiga skeden innan arbetsföretaget fastlagts tillämpas inte KML utan fornlämningar bör inkluderas i kulturmiljöanalyser som tas fram i samband med MKB-processer (se MKB).

Beslutet om särskild utredning syftar i första hand till att ge länsstyrelsen kunskapsunderlag inför en kommande prövning av tillstånd till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för utredningen vilar på företagaren oavsett om tillstånd till ingrepp lämnas eller ej. Vid samrådet avgör länsstyrelsen om det finns behov av en särskild utredning. Beslutet om särskild utredning initieras av länsstyrelsen och företagaren ska således inte ansöka om åtgärden. Resultaten från utredningen kan samtidigt ha stor betydelse för företagarens fortsatta planering av arbetsföretaget. Företagaren kan exempelvis välja att undvika konstaterade fornlämningar genom att välja annan plats för arbetsföretaget. I annat fall kan utredningen visa att fornlämningar inte berörs.

Frågan om markåtkomst vid fältarbetet kan behöva hanteras särskilt när företagaren inte är markägare, t.ex. vid ett planerat väg- eller järnvägsbyggande. Det åvilar företagaren att se till att marken är tillgänglig för undersökaren (se även avsnitt 1.1.3 *Ansökning om tillstånd till ingrepp i fornlämning*). Detta bör lämpligen påpekas i beslutet. Länsstyrelsen bör inför beslutet om särskild utredning även försäkra sig om att markägaren är medveten om att utredningen kan omfatta markingrepp i form av sökschaktning. Länsstyrelsen bör också i förfrågningsunderlaget ge anvisningar om återställande av mark efter sökschaktning.

Enligt 2 kap. 11 § KML står företagaren för kostnaden för utredningen om arbetsföretaget berör ett större markområde. Om det finns behov av att utreda fornlämningsförekomsten inför en exploatering som berör ett mindre markområde kan länsstyrelsen på egen bekostnad genom besiktnings- eller andra åtgärder komplettera inventeringens uppgifter. Detta underlag tas fram inom länsstyrelsens utredningsskyldighet och kostnaderna som är förenade med en sådan utredning ska bäras av staten. Medel för ändamålet har avsatts av Riksantikvarieämbetet under Kulturmiljövårdsanslaget (se avsnitt 2.8 *Bidrag och ersättningar vid arkeologiska undersökningar*).

Det kan vara svårt att exakt avgöra vad som bör avses med ett större markområde. I KML exemplifieras exploateringar som kan beröra ett större markområde som: anläggande av allmän väg, större enskild väg, järnväg, flygfält, anläggning för energiförsörjning, större vattenverksamhet och mer omfattande byggande för bostads-, industri eller handelsändamål. Även t.ex. golfbanor, grustäkter och ledningsdragningar för energiförsörjning bör kunna räknas till den typen av arbetsföretag.

Vanligen avses med ett större markområde en yta av cirka 10 000 m² eller ett linjeföretag av minst 500 m längd. Även för områden som inte når upp till denna storlek bör länsstyrelsen överväga om det finns skäl som motiverar att utredningen ändå bör ske på företagarens bekostnad. För olika linjeprojekt varierar området som påverkas avsevärt. Vägar tar exempelvis mycket större område i anspråk än kabeldragningar. Den sistnämnda bör omfatta längder betydligt över 500 m för att kunna betecknas som större markområde.

Länsstyrelsen bör även beakta om arbetsföretaget är en etapp i en större utbyggnad eller exploatering. Detta är exempelvis ofta fallet vid ansökan om täktverksamhet. Ytterligare en anledning att överväga särskild utredning vid grus- och sandtäkter är att dessa ofta förläggs till grusiga höjdryggar och åsar som innehåller rika förekomster av fornlämningar, däribland många boplatser som inte är synliga ovan mark.

Inför exploateringar i vattenområden kan det vara särskilt angeläget att företa utredningar eftersom FMIS inte har samma omfattning och detaljeringsgrad i vattenområden som när det gäller fornlämningar på land. Vid exploatering av ett vattenområde kan dessutom påverkanområdet på bottenförhållanden vara betydligt större än själva exploateringsområdet. Sandsugning, muddring och konstruktioner som anläggs på botten eller i strandlinjen är exempel på arbetsföretag som kan påverka bottenförhållandena på förhållandevis stora avstånd från den plats där själva ingreppet görs. Särskilda utredningar kan ofta vara nödvändiga vid anläggandet av en hamn, marina, bro, större fiskodling, marin täkt, dumpning, utfyllnad, muddring eller motsvarande samt kabel- och rörledningar på botten som tar i anspråk ett större vattenområde. Likaså kan anläggandet av större broar, vindkraftverk, dammanläggningar och torrläggning av vattenområden motivera en särskild utredning (se *Kulturmiljövård under vatten*. Riksantikvarieämbetet 2008:5). Särskilt viktigt att beakta är arbetsföretagets utförande vid anslutningen till land.

2.4.4 Jord- och skogsbruk

Särskilda utredningar enligt 2 kap. 11 § KML omfattar inte åtgärder som sker inom ramen för pågående markanvändning, t.ex. inom jord- och skogsbruket. Även om det skulle vara motiverat att utreda misstänkta fornlämningsförekomster inför en större skogsbruksåtgärd faller det utanför länsstyrelsens befogenhet att besluta om en särskild utredning i det fallet (se vägledning *Samråd och tillståndsprövning i samband med skogs- och jordbruk m.m.*). Nyplantering är således inte en grund för ett beslut om särskild utredning, oavsett om det sker på tidigare skogsmark eller inte. Länsstyrelsen får då lita till det befintliga underlaget eller utreda förhållandet med egna resurser. Nyanläggning av vägsystem för skogstransporter är dock att i utredningsavseende jämföras med andra vägföretag som utgör större enskild väg.

2.4.5 Kvalitet i särskilda utredningar

En särskild utredning av god kvalitet ger ett sådant resultat att det inte råder tveksamhet om en fornlämning berörs av ett arbetsföretag eller inte. För att kunna ge ett fullgott underlag inför länsstyrelsens kommande tillståndsprövning behöver en utredning utföras med en hög ambitionsnivå. Om en fornlämning påträffas i ett senare skede under arbetsföretagets gång kan detta bero på att utredningen utförts med för låg ambitionsnivå, t.ex. på grund av en knapphändig inventering eller alltför få sökschakt. Utredningen måste vara så omfattande som behövs för att ta reda på om det förekommer fornlämningar.

Utredningen ska ge underlag för länsstyrelsens bedömning av lämningens antikvariska status. Det är viktigt att det efter att en utredning har utförts inte råder någon tveksamhet om ett objekt ska betraktas som en fast fornlämning enligt 2 kap. 1 § KML. Utredningen ska också ge faktaunderlag som gör det möjligt att styra undan arbetsföretaget från fornlämningar. Det är därför viktigt att rapporten utformas på ett sådant sätt att företagaren med lätthet kan inhämta den information som behövs för den vidare planeringen av arbetsföretaget. Optimalt är att fornlämningarna integreras på ett sådant sätt att de bevaras och samtidigt berikar det nya sammanhang där de kommer att ingå.

För många fornlämningar är den särskilda utredningen den enda undersökningen som utförs på platsen. Utredningar ska inte omfatta ingrepp i fornlämningen utan schaktning ska stoppas så snart fornlämningen påträffas. Detta för att utredningen inte ska försämra bevarandeförhållanden eller negativt påverka fornlämningens möjlighet till ett långsiktigt bevarande.

Tidpunkten för genomförandet av arkeologiska undersökningar påverkar kvaliteten. Utgångspunkten bör vara att undersökningar utförs under sommarhalvåret då mark- och ljusförhållanden är lämpliga för arkeologiskt arbete. Ett undantag kan dock göras för särskilda utredningar. I motsats till övriga arkeologiska undersökningar kan många utredningar utföras även under vintertid. Det gäller särskilt inventeringsmomentet. Det bör dock ske med beaktande av de sämre ljusförhållandena och endast om marken inte är tjälad eller snötäckt. Vid

undersökning i vattenområden måste vattnet vara isfritt. Arbetsdagarna i fält under vintertid blir korta och undersökningen blir därför något fördyrad, vilket länsstyrelsen bör informera företagaren om.

Resultaten från en särskild utredning utgör ett viktigt underlag för den fortsatta planeringen av arbetsföretaget. Det är därför viktigt att rapporteringen genomförs snabbt och i direkt anslutning till fältarbetets avslutande. Möjligheten att identifiera och lokalisera lämningarna och var schakt tagits upp är av stor vikt. Kartmaterialet bör om möjligt anpassas efter företagarens önskemål om exempelvis GIS-applikationer och filformat.

2.5 Arkeologisk förundersökning

När länsstyrelsen fastställt att en fornlämning berörs av ett arbetsföretag och att förutsättningar för en alternativ lokalisering saknas, kan länsstyrelsen enligt 2 kap. 13 § KML besluta om arkeologisk förundersökning för att erhålla ett fullgott beslutsunderlag för prövning om ingrepp i fornlämning enligt 2 kap. 12 § KML. Förundersökningar kan vidare genomföras för att avgränsa fornlämningar och för att bedöma behovet av att ställa krav på särskild undersökning i samband med borttagande av fornlämning.

Den största andelen arkeologiska undersökningar som utförs är förundersökningar. Många av dessa leder inte till särskild undersökning utan den arkeologiska insatsen avslutas med en förundersökning. Riksantikvarieämbetets statistik över länsstyrelsens beslut för åren 2003-2006 visar att antalet särskilda undersökningar endast är cirka en tredjedel i jämförelse med antalet förundersökningar (*Tillämpning av 2-4 kap. lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. Statistik gällande 2007*. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2008:6). Detta har flera orsaker, den vanligaste är att förundersökningen gjorts i avgränsande syfte för att arbetsföretaget ska kunna anpassas till fornlämningen. I andra fall har förundersökningen visat att fornlämningen är stor och kostsam att undersöka och företagaren därför valt att flytta arbetsföretaget. Ibland visar förundersökningen att fornlämningen har en så låg potential att någon vidare undersökning inte kan motiveras. I enstaka fall har länsstyrelsen efter förundersökningen avslagit ansökan om ingrepp i fornlämning. Många förundersökningar utgörs av schaktningsövervakningar som följer schaktning där det inte planeras för någon ytterligare exploatering.

2.5.1 Förundersökningens syfte

En arkeologisk förundersökning är ett planerings- och beslutsunderlag där länsstyrelsen, företagaren och andra undersökare är de främsta målgrupperna. Förundersökningar kan genomföras med olika syften.

En förundersökning kan behövas för länsstyrelsens bedömning av villkor för borttagande av en fornlämning och för att beräkna omfattning och bestämma inriktning för en särskild un-

dersökning. Syftet med en sådan förundersökning är att fastställa och beskriva fornlämningens karaktär, tidsställning, utbredning, omfattning, sammansättning och komplexitet. Resultaten ska kunna ligga till grund för länsstyrelsens bedömning av kunskapspotentialen inför kommande beslut om tillstånd till ingrepp i fornlämning. Förundersökningen ska också ge underlag för företagarens vidare planering. Syftet kan anses vara uppnått då resultaten kan användas i en fortsatt besluts- och planeringsprocess. Sådana relativt omfattande förundersökningar bör genomföras i de fall då arbetsföretaget innebär att det finns små möjligheter till justering eller anpassning av planerna, exempelvis inför väg- och järnvägsbyggen.

En förundersökning som utförs som ett led i en process som leder till ett tillstånd till ingrepp i fornlämningen och en planerad särskild undersökning kan komma att föregripa länsstyrelsens tillståndsprövning enligt 2 kap. 12 § KML. Eftersom en sådan förundersökning är relativt omfattande får fornlämningen försämrade möjligheter till ett långsiktigt bevarande. Så långt möjligt bör därför en bedömning av arbetsföretagets tillåtlighet göras inför beslutet om arkeologisk förundersökning. Om det är gynnsamt för besluts- och planeringsprocessen finns också en möjlighet att utföra förundersökningar i flera steg. I vissa fall kan resultatet av en förundersökning visa att fornlämningen är av begränsad omfattning eller bevarandegrad som inte motiverar en särskild undersökning. Företagaren bör då meddelas att någon ytterligare undersökning inte behövs.

Att genomföra en mer omfattande förundersökning kan visa sig vara en kostnadseffektiv insats sett i hela arbetsföretagets perspektiv. Om konsekvensen av en bristfällig förundersökning blir att kostnaden för den efterföljande särskilda undersökningen väsentligt överstiger vad som angivits i länsstyrelsens beslut kan omförhandling med företagaren bli aktuellt. Om kostnaderna för arbetsföretagaren ökar med mer än 15 procent kan det innebära att staten måste gå in och ta beslut om kostnadsbefrielse enligt 2 kap.14 § KML (se avsnitt 2.7.3 *Undantag från kostnadsansvar och Bidrag till kostnader för arkeologiska undersökningar*).

En arkeologisk förundersökning kan göras i *avgränsande syfte* med sikte på att arbetsföretaget ska undvika eller kunna anpassas till fornlämningen. I dessa fall har företagaren ofta på förhand sagt sig vilja anpassa byggnationen till fornlämningen. På så sätt fyller KML sin funktion som skyddslag. Dessa förundersökningar i avgränsande syfte har till huvudsaklig uppgift att ta reda på fornlämningens exakta avgränsning. Dessa förundersökningar blir betydligt mindre omfattande än de som syftar till att ta fram data om lämningen för att kunna bedöma kunskapspotentialen inför en särskild undersökning. Förundersökningen blir i dessa fall den enda undersökningen som utförs på platsen.

Länsstyrelsen får också besluta om förundersökning för att få ett underlag för *prövningen av tillstånd* till ingrepp i fornlämning enligt 2 kap. 12 § KML. Genomförandet av förundersökningen ska då ske så att länsstyrelsen behåller den fulla friheten att pröva om arbetsföretaget är tillåtligt samt att företagets kostnader minimeras. Det innebär att undersökningsinsat-

sen begränsas så att fornlämningens fortbestånd inte hotas eller att det blir meningslöst att återställa fornlämningen. En begränsad förundersökning ger emellertid begränsad information om fornlämningens kunskapspotential och undersökningen kan därför behöva kompletteras om länsstyrelsen vid prövningen överväger att ge tillstånd till ingrepp i fornlämningen. Efter en begränsad förundersökning kan det vara svårt att göra en annan bedömning än efter en särskild utredning. Det är därför vanligen efter de mer omfattande förundersökningarna som det kan stå klart att platsen har en mycket högre potential än vad som kunde antas efter utredningen (se nedan). Dessa svårigheter vid förundersökningar som syftar till underlag för tillståndsprövning medför att sådana förundersökningar endast bör användas i speciella fall. Om länsstyrelsen efter avslutad förundersökning inte lämnar tillstånd till ingrepp i fornlämning övergår företagarens betalningsansvar enligt 2 kap. 14 § till staten (se nedan 2.7.3 *Undantag från kostnadsansvar*). Länsstyrelsen bör därför i möjligaste mån överväga om tillstånd till ingrepp i fornlämning kommer att kunna lämnas redan vid beslut om en arkeologisk förundersökning. Är det däremot företagaren som efter utförd förundersökning tar beslutet att avstå från att genomföra arbetsföretaget, exempelvis med anledning av att kostnaderna för en särskild undersökning väntas bli höga, kvarligger kostnadsansvaret för förundersökningen på företagaren.

2.5.2 Schaktningsövervakning

Schaktningsövervakning är en arkeologisk metod, som förutsätter att länsstyrelsen har god kännedom om fornlämningen och fornlämningens art och betydelse. Lämpligt beslut är *förundersökning i form av schaktningsövervakning*. Metoden kan innebära att exempelvis delar av ett kulturlager avlägsnas under arkeologisk övervakning och att den arkeolog som följer schaktningarna dokumenterar kulturlagerföljder etc. Om det framkommer lämningar eller kulturlager av större omfattning eller komplexitet än vad som tidigare varit känt för länsstyrelsen – och som därför går utöver länsstyrelsens tillstånd – får borttagandet inte ske utan en förnyad tillståndsprövning enligt 2 kap. 12 § KML. Metoden kan exempelvis tillämpas vid schaktningar för VA-arbeten och liknande som berör fornlämningar utan synligt märke ovan jord (exempelvis i städer med kulturlager).

En förutsättning för beslut om schaktningsövervakning är att länsstyrelsen bedömer att delar av fornlämningen kan få tas bort. Om arbetsföretaget däremot har förutsättningar för, eventuellt med mindre justeringar, att undvika att beröra fornlämningen, bör tillstånd till ingrepp lämnas med villkoret *antikvarisk kontroll* (se avsnitt 1.3.2 *Antikvarisk kontroll*).

Eftersom schaktningsövervakningen följer arbetsföretagets schaktning kan det i undersökningsplanen vara svårt att överblicka tidsåtgången. Det förekommer därför att schaktningsövervakning utförs på löpande räkning. Det är i dessa fall lämpligt att beslutet utformas med en fast del för rapportering och expenser och en rörlig del som omfattar fältarbetstiden, traktamente och resor.

Enligt en utvecklad praxis förenas besluten om schaktningsövervakning ofta med ett villkorat tillstånd enligt 2 kap. 12 § KML. Det vill säga att under förutsättning att resultaten av schaktningsövervakningen visar att undersökningen är tillfyllest och att länsstyrelsen inte anser att det behövs någon ytterligare prövning för ett borttagande av fornlämningen enligt 2 kap. 12 § KML gäller beslutet som ett sådant tillstånd. Länsstyrelsen behöver då endast informera företagaren om att marken kan tas i anspråk. Alternativt kan länsstyrelsen avvakta resultatet av förundersökningen och därefter i vanlig ordning pröva om tillstånd kan ges.

2.5.3 Prövning av arkeologisk förundersökning

På liknande sätt som ovan redovisats för särskilda utredningar ska länsstyrelsen noga pröva behovet av en förundersökning i relation till den befintliga kunskapen om fornlämningen. Till stöd för behovsprövningen har länsstyrelsen ofta en rapport från en särskild utredning.

Ett beslut om förundersökning förutsätter att länsstyrelsen tagit ställning till att en fast fornlämning berörs av ett arbetsföretag. Det är inte meningen att förundersökningsinstrumentet ska användas för att ta reda på om det finns tidigare okända fornlämningar som berörs av ett arbetsföretag. Enbart närhet till en fornlämning eller antagandet att arbetsföretaget berör en fornlämnings fornlämningsområde är inte ett tillräckligt motiv för att länsstyrelsen ska kunna fatta beslut om en arkeologisk förundersökning. Ett sådant exempel kan vara vid exploatering av åkerytor utan kända fornlämningar men där gravar finns registrerade på impediment i närheten. I dessa fall bör i stället en särskild utredning övervägas.

Att hoppa över förundersökningsmomentet och gå direkt från en särskild utredning till en särskild undersökning kräver en synnerligen god kännedom om fornlämningen, exempelvis en fornlämning som tidigare delundersökts. I övrigt bör det endast vara aktuellt för mycket små och okomplicerade fornlämningar. Risken är annars stor att kostnadsberäkningen senare under undersökningens gång visar sig vara felaktig. Utan en förundersökning minskar också länsstyrelsens möjlighet att ange en relevant inriktning på den särskilda undersökningen. Förundersökning är ett viktigt led i uppdragsarkeologins kunskapsuppbyggnadsprocess.

2.5.4 Kvalitet i arkeologiska förundersökningar

En förundersökning *inför särskild undersökning* ska ge ett fullgott underlag för upprättande av länsstyrelsens förfrågningsunderlag för särskild undersökning. För att kunna ge ett fullgott beslutsunderlag behöver förundersökningar utföras med hög ambitionsnivå och därför resursmässigt vara förhållandevis omfattande. Resultaten från förundersökningen ska kunna ge länsstyrelsen stöd vid formuleringen av inriktning, ambitionsnivå och målgrupper för en särskild undersökning. En förundersökning är av god kvalitet då resultaten ger goda förutsättningar för att kunna upprätta en undersökningsplan och kostnadsberäkning för en särskild undersökning som i sin tur ger god måluppfyllelse. Det är därför viktigt att förundersökningen är tillräckligt omfattande för att kunna ge svar på frågor om fornlämnings bevaran-

degrad, karaktär, tidsställning, utbredning, omfattning, sammansättning, fyndinnehåll och komplexitet. Förundersökningen ska ge kvantitativa data som uppskattar antalet anläggningar, exempelvis hur många gravar som förväntas på ett gravfält eller vilka huskonstruktioner och vilken anläggningstäthet som kan förväntas inom en boplats. Förundersökningen ska också uppnå en preliminär karakterisering av fornlämningen och det är viktigt att fornlämningens olika delar klassificeras. För detta krävs att tillräckligt många schakt tas upp kring och på fornlämningen, ofta i kombination med handgrävning av provrutor/ytor. För att kunna fånga upp variationer inom fornlämningen behöver tillräckligt stora ytor tas upp. Punktvisa undersökningar genom lager och konstruktioner krävs också för att kunna avgöra vilka stratigrafiska nivåer som finns på platsen. För undersökningar av fartyglämningar innebär förundersökningen att fartygstypen definieras byggnadstekniskt och att både själva fartyget och tillhörande kulturlager avgränsas.

Förundersökningar som ger en bristfällig uppfattning om exempelvis ett kulturlagers utbredning och fyndinnehåll eller inte tillräckligt utförliga uppgifter om antalet gravar på ett gravfält, har utförts med en alltför låg ambitionsnivå, vilket ger låg kvalitet. Om en undersökningsplan upprättats utifrån en förundersökning som givit ofullständig kunskap om fornlämningens utbredning och omfattning kan det ge upphov till omfattande omprioriteringar och avsteg från undersökningsplanen och i förlängningen även till att kostnaden överstiger den beslutade kostnaden.

Erfarenheten från senare år visar ett stort behov av att utveckla praxis beträffande när en omfattande förundersökning är motiverad samt hur man metodiskt bör gå till väga vid förundersökning av olika fornlämningstyper. En förundersökning som genomförs inför beslut om särskild undersökning innebär att delar av fornlämningen undersöks och dokumenteras. Det är därför viktigt att länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget ställer krav på dokumentation, inmätning och omhändertagande av fynd. Det måste vara möjligt för en annan undersökare som inte utfört förundersökningen att hitta platsen för upptagna schakt och provrutor. Fyndmaterialet från förundersökningen är ofta mycket viktigt såväl för bedömningen av fornlämningens kunskapspotential som för tolkningen av fornlämningen i den särskilda undersökningen. Det är därför viktigt att länsstyrelsen ställer samma krav på omhändertagande och konservering av fynd från förundersökningen som ställs vid en särskild undersökning.

Vid förundersökningar, liksom vid utredningar bör strävan naturligtvis vara att ta reda på så mycket som möjligt om fornlämningen utan att skada den. Geofysisk prospektering, exempelvis georadar, kan därför i många fall vara en viktig metod för att ta reda på förhållanden under marken över ett större område än vad som är möjligt att täcka genom sökschakning.

För att förundersökningen ska kunna ge ett fullgott underlag kan speciella analyser och studier behöva genomföras. Vid undersökning av lämningar som spänner över flera tidsperioder kan daterande fynd och ^{14}C -analyser vara viktiga för att kunna prioritera lager och konstruktioner inför särskild undersökning. Exempel på andra analyser som kan vara värde-

fulla är makroanalys och osteologiska analyser. Historiskt kartmaterial studeras vanligen översiktligt vid särskilda utredningar och mer i detalj vid rapporteringen av särskilda undersökningar. Däremot används sällan kartmaterial vid förundersökningar. Historiska kartor kan dock vara ett mycket viktigt källmaterial för analys av kulturlager och konstruktioner t.ex. vid en förundersökning av en bytomt.

God kvalitet för en förundersökning i *avgränsande syfte* är att fornlämningen avgränsas på ett sådant sätt att tvekan inte råder om dess utbredning. Företagaren ska få full kännedom om fornlämningens avgränsning inom exploateringsområdet för att kunna planera arbetsföretaget i förhållande till fornlämningen.

För att uppnå kvalitet i fältarbetet vid arkeologiska förundersökningar ställs sådana krav på ljus- och klimatförhållanden att de bör utföras under sommarhalvåret (se avsnitt 2.6.2 *Kvalitet i särskilda undersökningar*).

Eftersom resultaten från en arkeologisk förundersökning utgör ett viktigt planeringsunderlag är det viktigt att rapporteringen genomförs snabbt och i direkt anslutning till fältarbetets avslutande. Möjligheten att kunna lokalisera lämningens exakta utbredning och var schakt tagits upp är av stor vikt. Kartmaterialet bör anpassas efter företagarens önskemål om exempelvis GIS-applikationer och filformat.

2.6 Särskild undersökning

Som villkor för att lämna tillstånd enligt 2 kap. 12 § KML till att ta bort en fornlämning får länsstyrelsen besluta om en *särskild undersökning* enligt 2 kap. 13 § KML i syfte att dokumentera fornlämningen och ta till vara fornynd.

2.6.1 Undersökningens syfte

En särskild undersökning utförs i syfte att dokumentera en fornlämning som tas bort. Undersökningen innebär ett slutgiltigt borttagande av fornlämningen eller delar av lämningen. Syftet med en särskild undersökning är att uppnå meningsfull kunskap av relevans för såväl myndigheter som forskning och allmänhet. Särskilda undersökningar har ofta mer varierade målgrupper än utredningar och förundersökningar. Vissa särskilda undersökningar riktar sig främst mot forskarvärlden medan andra vänder sig till en bred publik. Kunskap och insikter från undersökningar ska kunna tas om hand såväl i länsstyrelsens eget arbete, inom kulturmiljövården och samhällsplaneringen som i universitetsforskningen. Det är viktigt att resultat görs användbara och tillgängliga för historieskrivningen och för samhällsgrupper utanför kulturmiljövården. Rapporteringens insatser ska anpassas till undersökningens inriktning och utpekade målgrupper.

2.6.2 Kvalitet i särskilda undersökningar

I 2 kap. 13 § KML anges att arkeologiska undersökningar ska vara av vetenskapligt god kvalitet. Det innebär att dokumentation av fornlämningen görs med ett vetenskapligt arbetsätt. Men också att resultaten görs tillgängliga och användbara för olika intressenter (KRFS 2007:2). Att undersökningarna ska ses som en del i en framåtsyftande forskningsprocess slogs fast i forskningspropositionen (1993/94:177 s.146). En särskild undersökning ska kunna ge kunskap om fornlämningen och det samhälle den representerar.

Inför en särskild undersökning har länsstyrelsen en viktig uppgift att ange vilken inriktning en undersökning bör ha och att finna rätt ambitionsnivå (se avsnitt 3.3.4 *Undersökningens syfte, inriktning och ambitionsnivå*). Behovet av en särskild undersökning bedöms utifrån fornlämningens kunskapspotential. God kvalitet vid en särskild undersökning kan sägas vara då fornlämningens potential tas till vara på ett uttömmande sätt och att resultaten bidrar till efterfrågad kunskap. Vid särskild undersökning är det viktigt att relevanta frågor ställs som har förankring i aktuella kunskapsbehov. Undersökningens ambitionsnivå ska stå i relation till det förväntade kunskapsutbytet och den aktuella forskningssituationen. Den nya kunskap som undersökningen genererar kan också användas för att ge kommande undersökningar en relevant inriktning och för att utveckla metoder.

De flesta särskilda undersökningar innebär en relativt omfattande arkeologisk utgrävning. Detta behöver emellertid inte alltid vara fallet. Om fornlämningens art och betydelse så medger kan en särskild undersökning vara mycket begränsad. För fornlämningar där argumenten för vetenskaplig eller kommunikativ potential är liten bör undersökningen prioriteras ned ambitionsmässigt eller inte genomföras alls. Undersökningen behöver inte heller alltid innebära en faktisk utgrävning utan länsstyrelsen kan ange en ambitionsnivå för t.ex. vissa stensträngar eller sentida bebyggelse som huvudsakligen utgörs av en dokumentation i form av kartering eller fotografering.

Alla frågeställningar och metoder är inte likvärdiga. Val av frågor och metoder påverkar i hög grad det slutliga resultatet. För att kunna uppnå god kvalitet är det viktigt att de frågor som ställs och de metoder som används är fruktbara och kan förväntas ge ett gott utfall. Undersökaren har uppgiften att finna de mest lämpade frågeställningarna för den aktuella fornlämningen. Ett alltför rutinmässigt förhållande till val av angreppssätt, metod och teoribildning kan t.ex. innebära att man går miste om möjligheterna att erhålla ny information. Resultaten kan då i alltför stor omfattning komma att bli enbart ett bekräftande av rådande forskningsläge (se avsnitt 5.2.1. *Undersökarens kompetens*).

God kvalitet i en undersökning uppnås genom hög måluppfyllelse. Hög måluppfyllelse innebär att undersökaren förvaltar givna förutsättningar på ett optimalt sätt. Måluppfyllelsen handlar bl.a. om vetenskaplig kvalitet i resultaten, att tidsramar hålls och att undersökningsresultaten når utpekade målgrupper.

För att uppnå god kvalitet måste också resultaten göras tillgängliga och användbara för olika intressenter (se avsnitt 3.3.8 *Målgrupper och rapportering*). Om en undersökning har uppnått god kvalitet kan avgöras först när undersökningens målgrupper får tillgång till de resultat och insikter undersökningen ger (se avsnitt 9 *Tillsyn, uppföljning och utvärdering*). Ur detta perspektiv avgörs kvaliteten av hur resultaten presenteras, vilken form rapporteringen har och till vem den vänder sig.

Vid rapporteringen skapas kunskap utifrån undersökningsresultaten. Det är därför viktigt att den tidsåtgång som beräknats är realistisk för att kunna utföra en undersökning av god kvalitet. Detta gäller både arbetet i fält och för rapporteringen. I syfte att hålla ned undersökningens kostnad händer det att rapporttiden blir alltför begränsad, vilket framför allt har varit aktuellt i anbudssituationer. Om rapporttiden är för snålt tilltagen i förhållande till fälttiden och det material som ska bearbetas, uppstår problem att ta till vara undersökningens potential. I en undersökning av god kvalitet råder balans mellan fältarbete och rapportering. Utan tillräcklig tid som ger möjlighet att rapportera resultaten från fältarbetet blir undersökningen meningslös och god kvalitet kan inte uppnås. Vissa undersökningar kan dessutom kräva en mer omfattande rapportering än normalfallet.

Tidpunkten för undersökningen är avgörande för kvaliteten. För att kunna genomföra arkeologiska undersökningar av god kvalitet krävs att de utförs under sommarhalvåret då ljus- och markförhållanden är lämpliga för arkeologiskt arbete. Länsstyrelsen bör undvika att lämna tillstånd till ingrepp i fornlämning då villkoret blir att den arkeologiska undersökningen måste utföras vintertid eller under vinterlika förhållanden. Om arbetet förläggs under vintertid är risken stor att resultaten blir av väsentligt lägre kvalitet. Arkeologiskt fältarbete bör förläggas till sommarhalvåret om inte undersökningen är av begränsad omfattning eller om synnerliga skäl finns för att arbetet måste ske vintertid. Kostnaden för en undersökning vintertid blir dessutom oftast väsentligt högre eftersom dåliga ljus- och väderförhållanden medför att arbetet inte kan bedrivas effektivt under hela arbetsdagens längd. Det tillkommer också kostnader för särskild utrustning såsom uppvärmning, värmemattor, tält och belysning.

För att upprätthålla en god kvalitet krävs att rapporteringen inte blir alltför utdragen i tid, utan att rapporteringen för den skull forceras. För att urval av prover för exempelvis analyser ska bli strategiska är det många gånger nödvändigt att man har kommit en bit på väg i tolkningsarbetet. Det är olyckligt om tidsramen för rapporteringen av särskilda undersökningar sätts så snävt att prover för ¹⁴C-analyser, makroprov m.m. måste väljas ut direkt efter fältarbetets avslutande. En tillräcklig tidsrymd för rapporteringen ger också den tanketid som är avgörande för god kvalitet i rapporteringen. Eftersom de flesta undersökningar avslutats på hösten är det önskvärt att rapporteringen för större särskilda undersökningar sträcker sig över två vinterhalvår, d.v.s. minst 1,5 år, i vissa fall upp till ca tre år.

Kvaliteten är inte bara avhängig genomförandet och resultaten av den enskilda undersökningen utan hela processen som lett fram till undersökningen. Den särskilda undersökning-

en är ofta baserad på resultaten från en eller flera utredningar och förundersökningar. Har dessa varit bristfälliga så får det återverkningar på kvaliteten i den särskilda undersökningen. Även företagarens, länsstyrelsens och andra undersökarens agerande i olika skeden kan påverka undersökningens kvalitet. Tidspress, bristande information mellan parterna och bristfälliga förundersökningar är faktorer som påverkar möjligheten att utforma en särskild undersökning av god kvalitet.

2.7 Kostnader och kostnadsansvar

För arkeologiska undersökningar enligt 10-13 §§ KML är huvudregeln att kostnaderna för arkeologiska undersökningar ska betalas av den som utför arbetsföretaget. För arkeologiska förundersökningar och särskilda undersökningar framgår kostnadsansvaret av 2 kap. 14 § KML och för särskild utredning i 2 kap. 11 § KML. Företagens kostnadsansvar utgår från KML:s syfte att bevara fornlämningar och varje tillstånd innebär ett undantag från denna huvudregel. Den som skadar allmänna värden får stå för kostnaden för de åtgärder som behövs. Företagaren svarar också för kostnader för en första konservering av fornfynd från undersökningen innan de fyndfördelas till museum, däremot inte för kostnader som uppkommer vid föremålens långsiktiga vård, magasinerings, eventuell omkonservering och liknande. Länsstyrelsen ska ge företagaren tillfälle att ta del av och yttra sig över kostnaderna innan han åläggs ansvaret för dem (16 och 17 § FL). Innan beslutet tas ska företagaren ha accepterat undersökningskostnaden.

Arkeologiska undersökningar ska bedrivas så kostnadseffektivt som möjligt. Det innebär att undersökningarna ska vara av god kvalitet och utföras till rimlig kostnad. I propositionen *Uppdragsarkeologi* framhålls att det är *angeläget att arbetsföretagarens kostnader inte blir högre än vad som är motiverat* och att det är av stor betydelse för kulturmiljövården att *denna kostnad upplevs som rimlig* (prop. 1996/97:99).

En metod för att uppnå en kostnadseffektiv uppdagsarkeologi är inrättandet av ett system med konkurrens, där undersökaren utses genom ett *anbudsförfarande*. Anbudsförfarandet syftar till att länsstyrelsen ska kunna välja den utifrån dessa kriterier mest lämpade undersökaren för att utföra en undersökning. Att välja undersökare genom ett anbudsförfarande är aktuellt för större arkeologiska undersökningar. Länsstyrelsen ska alltid genomföra anbudsförfarande när kostnaden för undersökningen kan antas komma att överstiga 20 Pbb och på företagarens begäran, om kostnaden förväntas understiga 20 Pbb men överstiga 5 Pbb (se avsnitt 4.2 *Anbudsförfarande*).

2.7.1 Kostnaden

Kostnaden som anges i undersökningsplanen ska vara en totalkostnad som omfattar undersökningens samtliga moment, även kostnader för grävmaskin och etablering (se avsnitt 3.3.12 *Kostnad*). I undersökningsplanens kostnadsberäkning ska kostnaden anges exklusi-

ve moms (mervärdesskatt). Detta syftar till att kostnadsberäkningens poster ska kunna vara jämförbara eftersom olika typer av undersökare följer olika regler för mervärdesskatt.

I KML 2 kap. 13 § anges att länsstyrelsens beslut ska såvitt möjligt ange undersökningens beräknade kostnad. Det är mycket svårt att beräkna exakt vad en undersökning av en fornlämning kommer att kosta. Även om fornlämningen är väl känd, avgränsad och det finns ett fullgott underlag från en förundersökning, kan fornlämningen avvika från de antaganden som gjorts i undersökningsplanen. Ibland är fornlämningen inte så omfattande som man från början antagit, i andra fall visar det sig att fornlämningen är större, att det framkommer underliggande lager och konstruktioner eller oväntade fynd. Oftast kan sådana problem lösas genom att undersökaren efter samråd med länsstyrelsen gör omprioriteringar mellan undersökningens olika delmoment. Kostnader som inte väsentligt överstiger det beslutade beloppet kan dock åläggas företaget efter förnyat ställningstagande av länsstyrelsen. Detta motiveras av svårigheten att exakt beräkna omfattningen och kostnaderna för en undersökning. Vad som avses med begreppet *väsentligt överstiga* definieras nedan (se avsnitt 2.7.3 *Undantag från kostnadsansvar*).

2.7.2 Upparbetad kostnad

Undersökaren ska redovisa undersökningens faktiska upparbetade kostnad till länsstyrelsen. Detta ska ske vid undersökningens avslutande (se avsnitt 9 *Tillsyn, uppföljning och utvärdering*). Vid en särskild undersökning kan detta med fördel ske i slutrapporten. Länsstyrelsen bör därför godkänna slutfakturan innan undersökaren skickar den till företagaren (se avsnitt 9.4.2 *Kontroll av kostnader*). Vid stora undersökningar bör det ske en fortlöpande redovisning och avstämning för att länsstyrelsen ska kunna kontrollera hur det faktiska utfallet förhåller sig till den beslutade kostnaden. Länsstyrelsen har till uppgift att bevaka detta inom ramen för sitt tillsynsansvar. Detta bör dokumenteras i form av en tjänsteanteckning. Om undersökningens kostnad blir lägre än den beslutade, svarar företagaren bara för de faktiska kostnaderna (prop. 1987/88:104 sid. 81). Det är betydligt vanligare att upparbetade kostnaden för arkeologiska undersökningar blir lägre än vad som framgår av länsstyrelsens beslut än att den beräknade budgeten överskrids (Se *Vad kostar uppdragsarkeologin egentligen? Uppföljning av de faktiska kostnaderna för uppdragsarkeologin år 2005*. Rapport från Riksantikvarieämbetets 2008:4).

2.7.3 Undantag från kostnadsansvar

Det finns situationer då undantag görs från företagarens generella kostnadsansvar enligt 2 kap. 14 § KML. Företagaren får då tillstånd till ingrepp i en fornlämning medan staten får betala för arkeologisk undersökning eller andra åtgärder som beslutas av länsstyrelsen enligt 2 kap. 13 § KML. Beslut om kostnadsbefrielse enligt 2 kap. 14 § KML fattas av länsstyrelsen. Dessa anslagsmedel omfattas dock inte av delegeringen till länsstyrelsen (se avsnitt 2.8 *Bidrag och ersättningar vid arkeologiska undersökningar*). Länsstyrelsen måste

därför innan beslut tas samråda med Riksantikvarieämbetet som reserverar medel för undersökningen. I 2 kap. 14 § andra stycket anges fyra slag av undantag från kostnadsansvar:

1. *Företagaren svarar ... inte för kostnader som hänför sig till en fornlämning som inte förut varit känd* som framkommer under ett pågående arbetsföretag (2 kap.14 § KML). En fornlämning kan anses känd i KML:s mening om den är redovisad i FMIS eller rapporter samt om sökanden genom samråd med länsstyrelsen har möjlighet att få vetskap om den (se ovan 1.1 *Samråd och upplysningsskyldighet*). Företagarens eller markägarens eventuella brist på kunskap saknar betydelse. För att kunna anses okänd bör fornlämningen ha varit okänd såväl för antikvariska myndigheter som för allmänheten på orten (prop. 1987/88:104 sid. 81). Fornlämningar som framkommit vid utredningar som länsstyrelsen beslutat om ska betraktas som kända. Detsamma gäller underlag eller utredningar som beställts direkt av företagaren.

2. *Företagaren svarar ... inte för kostnader som ... väsentligt överstiger vad länsstyrelsen angett i beslut om tillstånd enligt 13 § första stycket* (2 kap.14 § KML). Om kostnaden för en undersökning visar sig väsentligt överstiga den summan som angivits i länsstyrelsens beslut behöver företagaren inte stå för denna merkostnad. I propositionen (prop. 1987/88:104 s. 81) anges en ungefärlig gräns för ett acceptabelt överskridande. Med termen *väsentligen överstiga* menas att kostnaden blir mer än 15 procent högre än vad länsstyrelsens beslut anger. Företagaren kan få tåla att undersökningen blir upp till 15 procent dyrare än beräknat.

En undersökare ska omgående anmäla avvikelser i förhållande till undersökningsplanen till länsstyrelsen. Det gäller också om en fornlämnings beskaffenhet eller om yttre omständigheter under undersökningens gång skulle orsaka att en undersökning blir mer omfattande eller kostsam än vad som redovisats i beslutet. Detta bör ske utan dröjsmål så snart förhållandet uppdagats. Länsstyrelsen ska genom samråd med företagaren informera denne om det skulle uppstå en risk för ett överskridande av kostnaderna. Företagaren kan då ansöka om kostnadsbefrielse enligt bestämmelserna i 2 kap. 14 § KML. Om kostnaden väsentligt överskrider vad länsstyrelsen angivit i beslutet ska länsstyrelsen samråda med Riksantikvarieämbetet och därvid förvissa sig om att det finns tillgängliga medel för ändamålet (1 § FK 1988:1188). Länsstyrelsen ska därefter pröva ansökan enligt 2 kap. 14 § KML. Vid avslag kan företagaren väcka talan mot staten vid fastighetsdomstol.

3. *Företagaren svarar ... inte för kostnader som ... hänför sig till arkeologisk förundersökning enligt 13 § andra stycket, om länsstyrelsen inte lämnar tillstånd till ingrepp i fornlämningen enligt 12 § andra stycket* (2 kap.14 § KML). Endast om en förundersökning leder till tillstånd ska den sökande betala kostnaden för förundersökningen. Detta gäller oavsett om denne utnyttjar tillståndet eller inte. Om en förundersökning skulle visa att en fornlämning är av sådan betydelse att tillstånd till ingrepp inte kan lämnas, gäller undantagsreglerna i 2 kap. 14 § KML. Kostnaderna ska i dessa fall bäras av staten.

4. Företagaren svarar ... inte för kostnader som ... hänför sig till arkeologisk förundersökning eller undersökning enligt 13 §, om det visar sig att någon fornlämning inte berörs av arbetsföretaget (2 kap.14 § KML). Om länsstyrelsen har gjort ett felaktigt antagande om en fornlämningsförekomst har företagaren inte kostnadsansvar. Regeln är en spärr mot att länsstyrelsen beslutar om förundersökning för säkerhets skull (prop. 1987/88:104 sid. 82). Bestämmelsen stryker under betydelsen av att länsstyrelsen alltid noga bör överväga om det behövs en förundersökning/undersökning.

Om arbetsföretaget inte kommer till stånd på grund av att företagaren avstår från det av exempelvis kostnadsskäl är det inte aktuellt med kostnadsbefrielse.

2.8 Bidrag och ersättningar vid arkeologiska undersökningar

Länsstyrelsen får lämna bidrag till kostnader för arkeologiska undersökningar och andra åtgärder enligt 2 kap. 13 § KML enligt förordning (2010:1121) om bidrag till förvaltning av värdefulla kulturmiljöer (BF). Bidrag får lämnas till arkeologisk undersökning vid bostadsbebyggelse (10-12 § BF), till arkeologisk undersökning vid mindre arbetsföretag (13 § BF) och till kostnader för att ta till vara fornynd (13 § BF).

Bidrag och ersättningar omfattas av delegering, vilket innebär att länsstyrelserna varje år äskar medel från Riksantikvarieämbetet för dessa ändamål inom ramen för kulturmiljövårdsanslaget. Beslut om bidrag sker efter ansökan från arbetsföretaget till länsstyrelsen. Länsstyrelsen bör underrätta företag om möjligheterna att söka bidrag och ersättningar.

För vidare information se Riksantikvarieämbetets allmänna råd, *Bidrag och ersättning vid arkeologiska undersökningar*. (Underrättelser från RAÄ och SHMM 1994:2).

Även för undersökningar som är berättigade till bidrag eller ersättning ska länsstyrelsen upprätta ett beslut (se avsnitt 6.1 *Beslutet som juridiskt dokument*).

2.8.1 Bidrag till arkeologisk undersökning vid bostadsbebyggelse

Bidrag får lämnas till arkeologisk undersökning och övriga åtgärder enligt 2 kap. 13 § lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. om fornlämningen finns i en äldre stadskärna och berörs av kompletteringsbebyggelse (10 § BF). Enligt 11 § BF får bidrag endast lämnas om:

1. det finns ett betydande allmänt intresse av att bebyggelsen kommer till stånd,
2. det inte finns möjligheter att anpassa bebyggelsen så att fasta fornlämningar inte berörs
3. andra kulturhistoriska värden inte skadas av arbetsföretaget, och
4. kostnaden är stor i förhållanden till den totala kostnaden för arbetsföretaget

Bidraget får inte överstiga den kostnad som enligt 2 kap. 14 § KML ska betalas av företagaren. Som sådan kostnad räknas inte kostnader för maskintid och grovarbetskraft (12 § BF).

2.8.2 Bidrag till arkeologisk undersökning vid mindre arbetsföretag

Enligt 13 § BF får bidrag till arkeologisk undersökning också lämnas om arbetsföretaget:

1. föranleds av en myndighets beslut eller någon annan tvingande omständighet, och
2. innebär mindre förändringar i nyttjandet av en byggnad, en anläggning eller ett markområde och det med hänsyn till omständigheterna är skäligt att företagaren avlastas kostnaderna för de arkeologiska åtgärderna

Bidrag får inte lämnas till ett statligt eller kommunalt organ (14 § BF).

2.8.3 Bidrag till kostnader för att ta till vara fornyfynd

Även om arbetsföretaget inte är av sådant slag som anges ovan i 13 § BF får bidrag lämnas till kostnader för att ta till vara fornyfynd enligt 2 kap. 13 § KML om det finns särskilda skäl (13 § BF). Bestämmelserna i 2 kap. 13 § KML innebär att företagaren ska bära kostnaden för viss fyndhantering och konservering. I den mån det uppkommer kostnadsökningar finns vissa möjligheter att genom bidrag kompensera detta. En sådan situation kan uppkomma om det vid en undersökning påträffas en oväntad stor fyndmängd eller fynd av exceptionell karaktär som kräver konservering som väsentligt överskrider undersökningsplanens kostnadsberäkning.

2.8.4 Ersättningar

2 kap. 7-8 §§ KML behandlar länsstyrelsens och Riksantikvarieämbetets rätt att vidta åtgärder för att skydda och vårda en fast fornlämning, undersöka en fast fornlämning, bärga ett skeppsvrak som är en fast fornlämning samt undersöka en plats där fornyfynd påträffats. Om åtgärder enligt 2 kap. 7-8 §§ KML medför kostnad eller skada för ägare eller någon annan, skall skälig ersättning utgå av allmänna medel (för exempel på sådana situationer se *Bidrag och ersättning vid arkeologiska undersökningar m.m.* 1994:2 s.19).

2.8.5 Länsstyrelsens egen verksamhet

Länsstyrelsen kan också äska medel inom ramen för Kulturmiljövårdsanslaget till länsstyrelsens egenverksamhet d.v.s. medel som varken är bidrag enligt bidragsförordningen eller ersättning med stöd av KML. Dessa medel kan användas till att svara för kostnaden i bl.a. följande fall:

1. utredning inför ett arbetsföretag som inte avses ta ett större markområde i anspråk och som ej skall betalas av arbetsföretagaren (särskild utredning som inte omfattas av 2 kap. 11 § KML, se ovan avsnitt 2.4.3 *Arbetsföretaget*),
2. besiktning av skeppsvrak,

3. antikvariska åtgärder avseende sådan skada på fornlämning som inte kan relateras till någon gärningsman och som länsstyrelsen anser behöver åtgärdas, oftast benämnt "oförutsedd arkeologisk undersökning" (2 kap. 7-8 §§ KML), samt
4. antikvariska åtgärder på en plats där fornynd påträffats (2 kap. 8 § KML).

3 Förfrågningsunderlag och undersökningsplan

Förfrågningsunderlaget är uppdragsarkeologins viktigaste styrdokument och länsstyrelsens instrument för att ange de förutsättningar som ska gälla för en undersöknings genomförande. Förfrågningsunderlaget utgör även grunden för upprättandet av undersökningsplaner och styr därmed indirekt kvaliteten i utförandet av de arkeologiska undersökningarna (se avsnitt 5 *Bedömning av undersökare och undersökningsplan*). Undersökningsplanen är i sin tur ett planeringsdokument som innehåller undersökarens förslag till frågeställningar och genomförande av undersökningen. Undersökningsplanen utgör således ett underlag för länsstyrelsens beslut om arkeologisk undersökning och tillstånd till ingrepp i fornlämning. Både förfrågningsunderlaget och undersökningsplanen ska biläggas beslutet.

I förfrågningsunderlaget har länsstyrelsen uppgiften att utifrån fornlämningens kunskapspotential ange undersökningens syfte, inriktning och ambitionsnivå. I undersökningsplanen föreslår sedan undersökaren preciserade frågeställningar, metoder för genomförande och prioriteringar.

Syftet med dessa dokument är att skapa en problemorienterad och kostnadseffektiv uppdragsarkeologi, där utfallet är maximalt i relation till kostnaderna. Förfrågningsunderlaget och undersökningsplanen underlättar dessutom för bedömning av undersökningens måluppfyllelse och för uppföljning och utvärdering, såväl av den enskilda undersökningen som av den sammantagna uppdragsarkeologiska verksamheten.

Även för forskningsundersökningar bör undersökningsplaner upprättas. Länsstyrelsen bör då lämna ett förfrågningsunderlag som främst består av en kravspecifikation. Där efterfrågas de uppgifter som behövs för beslutet, i enlighet med de regler som gäller för uppdragsarkeologi.

3.1 Förfrågningsunderlag

Länsstyrelsen ska upprätta ett förfrågningsunderlag inför varje arkeologisk undersökning, oavsett om undersökningen är föremål för direktval eller anbudsförfarande. Förfrågningsunderlaget ska vara anpassat till den enskilda undersökningens särskilda förutsättningar och omfattningen och detaljeringsgraden ska stå i proportion till undersökningens typ, omfattning och komplexitet. Länsstyrelsen bör vid upprättande av förfrågningsunderlaget också beakta företagarens önskemål i fråga om planering och information.

Ett förfrågningsunderlag ska vara utformat så att det är ett fullgott underlag för upprättande av undersökningsplanen. Länsstyrelsen ska sålunda ange förutsättningar för undersökningen och tydliga ramar/riktlinjer för undersökningens genomförande. Det normala tillvägagångssättet bör vara att länsstyrelsen dels anger undersökningens syfte, inriktning, ambi-

tionsnivå och målgrupper, dels efterfrågar undersökarens förslag till preciserade frågeställningar och metoder för genomförandet av undersökningen. Länsstyrelsen bör endast detaljstyra en undersökning i de fall då detta bedöms vara av särskild nödvändighet.

Förfrågningsunderlaget består av två delar där länsstyrelsen inledningsvis gör en Beskrivning av undersökningens förutsättningar som redovisar fakta om uppdraget. I den efterföljande delen, Kravspecifikationen, efterfrågar länsstyrelsen uppgifter från undersökaren. Kravspecifikationen ställs upp i form av skall-satser. Det är viktigt att alla uppgifter som man vill att undersökningsplanen ska innehålla efterfrågas i förfrågningsunderlaget.

För att undersökningsplanen tydligt ska motsvara förfrågningsunderlaget kan länsstyrelsen ange de rubriker planen ska innehålla, alternativt bifoga en mall för undersökningsplanen som. Att undersökningsplanerna är konsekvent uppställda och därmed jämförbara är av särskild betydelse vid anbudsförfaranden (avsnitt 4.2 *Anbudsförfarande*).

3.2 Undersökningsplan

Undersökningsplanen är en bekräftelse på att undersökaren är beredd att åta sig det i planen beskrivna arbetet på ett visst sätt, inom bestämda tidsramar och till ett visst pris.

Undersökningsplanen ska överensstämma med länsstyrelsens kravspecifikation. Metod för genomförande och forskningsfrågor bör vara direkt relaterade till ambitionsnivån, syftet och inriktningen som anges i förfrågningsunderlaget. Det är väsentligt att genomförandet anpassas till de målgrupper som pekas ut i förfrågningsunderlaget. Samtliga skall-satser som länsstyrelsen angivit ska besvaras. Undersökningsplanen bör innehålla alla uppgifter som är relevanta och nödvändiga för undersökningens genomförande. Om undersökningsplanen avviker från länsstyrelsens kravspecifikation bör detta tydligt anges och motiveras.

Större särskilda undersökningar innehåller betydande forskningsmoment. Undersökningsplaner för dessa undersökningar som kan liknas vid forskningsansökningar är omfattande och ambitiösa dokument som det tar avsevärda resurser att ta fram. I ett system med konkurrens där undersökaren som lämnar ett förslag till undersökningsplan inte kan räkna med att få utföra undersökningen kan resurserna som läggs ned på undersökningsplanerna upplevas som ett problem. Det är därför önskvärt att undersökningsplanerna hålls kortfattade och koncentreras på själva undersökningen. Detta kan åstadkommas genom att länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget anger en begränsning av den mängd text undersökningsplanen kan innehålla (se avsnitt 4.2 *Anbudsförfarande*). Det är av stor vikt att undersökningsplanen är konkret och lättillgänglig och det är framförallt de metoder och frågeställningar som ska appliceras på den aktuella platsen som ska beskrivas och motiveras. Beskrivningar och tolkningar av fornlämningsmiljön i relation till tidigare forskning bör av resursskäl hållas begränsad.

Av skilda anledningar kan undersökningsplanen behöva ändras och justeras under undersökningens gång. Omprioriteringar och förändringar eller avvikelser i resursanvändningen ska dokumenteras. Om de är av mer omfattande karaktär ska de också godkännas av länsstyrelsen (se vidare nedan under avsnitt 3.3.7 *Kvalitetskontroll och ansvarsförhållanden*).

3.3 Innehållet i förfrågningsunderlag och undersökningsplan

Allt av vikt för genomförandet av undersökningen och relationen mellan länsstyrelsen och undersökaren bör behandlas i förfrågningsunderlaget respektive undersökningsplanen. Beslut om arkeologisk undersökning och tillstånd till ingrepp i fornlämning ska riktas till företagen och beslutets text bör inte belastas med information som riktas till undersökaren (se avsnitt 6 *Beslut*). Förfrågningsunderlaget och undersökningsplanen biläggs istället beslutet och alla intresserade får på så sätt möjlighet att ta del av de fullständiga dokument som reglerar undersökningen.

3.3.1 Undersökningsområdet och undersökningens omfattning

Länsstyrelsen ska inledningsvis i förfrågningsunderlaget precisera vad som ska utredas eller undersökas. Vid en särskild utredning ska länsstyrelsen ange den fornlämningsmiljö eller landskapsavsnitt som berörs och ge en motivering till varför utredningen ska utföras. Vid arkeologisk förundersökning och särskild undersökning ska förfrågningsunderlaget innehålla uppgifter om den eller de fornlämningar som berörs, i form av RAÄ-nr eller om sådan saknas av en tillfällig arbetsidentitet. Vidare ska förfrågningsunderlaget innehålla fornlämnings-typ enligt FMIS lämningstypista (se FMIS lämningstypista), en ungefärlig datering av lämningen samt platsens markanvändning före exploatering. Uppgiften om markanvändning, exempelvis åkermark, skogsmark etc. och den ungefärliga dateringen är väsentlig information vid utvärdering av undersökningar av olika fornlämningstyper. Informationen kan sammanställas för att dra slutsatser om exempelvis kostnader för undersökning av bronsålders-rösen i skogsmark eller bevarandegrad och kostnad för undersökning av järnåldersboplatser i åkermark (se avsnitt 9 *Tillsyn, uppföljning och utvärdering*).

Det område som är föremål för en undersökning ska tydligt redovisas på en karta som ska bifogas förfrågningsunderlaget. Hur stort ett undersökningsområde bör vara bedöms i förhållande till ingreppets storlek och karaktär. Det ska inte göras mer omfattande än vad som direkt berörs av arbetsföretaget. Undersökningsområdet kan definieras som den yta på marken eller sjöbotten som behövs för att utreda eller genomföra det planerade arbetsföretaget och de följdingrepp som är en konsekvens av detta. Således bör ett undersökningsområde för t.ex. ett vägbygge, utöver själva vägområdet, även omfatta utrymmet för såväl ytor för tillfälliga upplag, uppställningar och arbetsvägar som mark för permanenta bullervallar, anordningar för dränering och liknande landskapsingrepp. Det ska tydligt framgå av förfrågningsunderlaget vilken del av fornlämningen som ska undersökas, respektive bevaras. Be-

hövs åtgärder för återställande av mark efter undersökningen (i vissa fall vid utredningar/förundersökningar) bör detta framgå av förfrågningsunderlaget. Dessa kostnader ska då finnas med i undersökningsplanens kostnadsberäkning.

För lämningar under vatten bör beaktas att det faktiska området som påverkas vid en exploatering kan vara betydligt större än det område som anges av företagaren i dennes ansökan. Sandsugning, muddring och konstruktioner som anläggs på botten eller i strandlinjen är exempel på arbetsföretag som kan påverka bottenförhållandena på förhållandevis stora avstånd från den plats där själva ingreppet görs.

Den yta respektive volym som undersöks kan variera betydligt mellan olika undersökningar. För att länsstyrelsen ska kunna ta ställning till om undersökningsplanens förslag till genomförande överensstämmer med den ambitionsnivå som angivits i förfrågningsunderlaget behöver undersökaren ange vissa kvantitativa data. Länsstyrelsen ska därför efterfråga en beräkning av den yta eller volym som undersökaren avser att undersöka angivet i m² och m³. Större avvikelser från den beräknade storleken på undersökt yta får inte göras under undersökningens gång utan samråd med länsstyrelsen.

3.3.2 Ärendets bakgrund

Länsstyrelsen ska i förfrågningsunderlaget ge sådan information att undersökaren snabbt kan sätta sig in i uppdraget. Förfrågningsunderlaget ska därför innehålla en kortfattad redogörelse för bakgrunden till ärendet och det arbetsföretag som föranleder undersökningen samt andra förhållanden av betydelse för undersökningen. Det ska också finnas en kort sammanfattning av eventuella tidigare arkeologiska undersökningar på platsen med hänvisningar till dessa rapporter.

3.3.3 Tidpunkter

I förfrågningsunderlaget ska länsstyrelsen ge tidsangivelser för när undersökningen tidigast får påbörjas och när den senast ska vara avslutad. Detta gäller både fältarbetet och rapporteringen. Undersökningen är inte avslutad förrän rapporteringen är färdig och godkänd av länsstyrelsen. Det ska också tydligt framgå när och hur undersökningsplanen ska lämnas in (se detaljerade anvisningar i avsnitt 4.2 *Anbudsförfarande* och 4.3 *Annonsering och inlämnande av undersökningsplaner*).

Länsstyrelsen ska i förfrågningsunderlaget även ange hur den avser att utöva tillsyn av undersökningen, (se avsnitt 9 *Tillsyn, uppföljning och utvärdering*). Tidpunkterna för uppföljning av undersökningen, både avseende fältarbetet och rapporteringen, ska anges. Det ska också framgå hur och när undersökarens ekonomiska redovisning ska lämnas till länsstyrelsen.

Utöver de tidpunkter som länsstyrelsen angivit i förfrågningsunderlaget bör undersökaren i undersökningsplanen upprätta en detaljerad tidplan som redovisar när i tiden olika moment under såväl fältarbetet som rapportarbetet ska genomföras.

Beslut om arkeologiska undersökningar ska vara baserade på aktuella underlag avseende kostnadsberäkning och undersökarens kompetens. Länsstyrelsen ska därför i förfrågningsunderlaget ange att undersökningsplanen ska ange giltighetstiden, vanligen 1 år (se avsnitt 3.3.12 *Kostnader*).

3.3.4 Undersökningens syfte, inriktning och ambitionsnivå

Länsstyrelsen ska i förfrågningsunderlaget ange syfte och ambitionsnivå för alla undersökningar. Inriktning ska dessutom anges för särskilda undersökningar. De olika typerna av arkeologiska undersökningar har olika **syften**. Särskild utredning och arkeologisk förundersökning är besluts- och planeringsunderlag som ska söka grundläggande fakta om en fornlämning, medan fördjupade forskningsfrågor hör hemma i särskilda undersökningar (se avsnitt 2 *Det uppdragsarkeologiska systemet*). Vid särskild utredning är syftet att fastställa om fornlämningar berörs samt att så långt möjligt beskriva dessa.

Förundersökningar kan ha olika syften (se avsnitt 2.5.1 *Förundersökningens syfte*). Länsstyrelsen kan besluta om en arkeologisk förundersökning om det behövs för att få ett tillfredsställande underlag för prövningen av tillstånd till ingrepp i fornlämning, i avgränsande syfte eller i form av schaktningsövervakning. Mer omfattande förundersökningar kan behöva genomföras inför en särskild undersökning. I förfrågningsunderlaget bör det därför tydligt framgå att förundersökningens resultat ska vara ett fullgott underlag för länsstyrelsens beslut. Det är särskilt viktigt i en anbudssituation där de olika stegen/undersökningarna i samband med ett arbetsföretag utförs av olika undersökare. Syftet med en särskild undersökning är att skapa meningsfull kunskap av relevans för såväl myndigheter som forskning och allmänhet.

Länsstyrelsen har en viktig uppgift att finna rätt **ambitionsnivå**, d.v.s. den arkeologiska insatsens omfattning och karaktär. Vid anbudsförfarande är det särskilt viktigt att ambitionsnivån anges så tydligt som möjligt för att undersökningsplanerna ska bli jämförbara. Ambitionsnivån kan anges i form av anvisningar för prioriteringar och att vissa lämningar, ytor eller objekt pekas ut för särskilda insatser. Vid särskild undersökning motiveras ambitionsnivån genom en bedömning av lämningens **kunskapspotential**, d.v.s. hur en undersökning kan bidra till att skapa meningsfull kunskap om det förflutna. För att kunna ge ett fullgott beslutsunderlag behöver utredningar och förundersökningar utföras med en hög ambitionsnivå. De kan därför behöva vara förhållandevis resursmässigt starka. (Se rapporten *Kriterier för bedömning av kvalitet i uppdragsarkeologin*. A. Kritz 2010 s. 32ff.)

Vid särskild undersökning är det viktigt att relevanta frågor ställs som har förankring i aktuella kunskapsbehov. Bedömningen av fornlämningens kunskapspotential måste därför alltid

sättas i relation till kunskapsbehovet. Denna sammanvägning ska sedan ligga till grund för länsstyrelsens val av vetenskaplig **inriktning** för den aktuella undersökningen. Exempelvis kan den vetenskapliga inriktningen vara att undersökningen fokuseras på en viss kronologisk period, en lämningstyp, ett tema eller ett problemområde. Utformningen av inriktningen påverkas också av undersökningens målgrupp (se avsnitt 3.3.8 *Målgrupper och rapportering*). Till sin hjälp inför val av inriktning bör länsstyrelsen använda aktuella kunskapsunderlag och ett av länsstyrelsen framtaget handlingsprogram för den uppdragsarkeologiska verksamheten i länet/regionen (se avsnitt 1.4.2 *Kunskapsunderlag*).

Syftet, inriktningen och ambitionsnivån som länsstyrelsen anger i förfrågningsunderlaget utgör ramen för undersökarens val av frågeställningar och metoder. I undersökningsplanen bör undersökaren kortfattat ge sin syn på fornlämningen i sitt sammanhang utifrån det historiska och nutida landskapet. Vid särskilda utredningar är det väsentligt att undersökningsplanen innefattar en beskrivning av vilken typ av fornlämningar som kan förväntas och en analys av det karaktäristiska inom det landskapsavsnitt inom vilket utredningen ska genomföras. Vidare ska undersökaren lämna förslag till preciserade frågeställningar. För undersökningar med ett huvudsakligt syfte som besluts- och planeringsunderlag, d.v.s. särskilda utredningar och förundersökningar, bör dock förslagen till forskningsfrågor vara begränsade. De vetenskapliga frågeställningarna som framförallt föreslås i samband med särskilda undersökningar bör redovisas i relation till det aktuella forskningsläget och deras relevans för den aktuella undersökningen.

Genom att i förfrågningsunderlaget och undersökningsplanen tydligt formulera syfte, inriktning och frågeställningar för undersökningen skapas en naturlig utgångspunkt för rapporteringsarbetet, där en återkoppling av det uppnådda resultatet till undersökningsplanens utgångspunkter ska göras.

3.3.5 Metoder

Vid arkeologiska undersökningar används olika metoder och tekniker. Valet av metod och teknik påverkar i hög grad det slutliga resultatet och det är därför viktigt att länsstyrelsen anger att det ska finnas en tydlig koppling mellan de metoder som används och undersökningens syfte, inriktning och preciserade frågeställningar.

I förfrågningsunderlaget anger länsstyrelsen undersökningens syfte, inriktning och ambitionsnivå. Utifrån detta ramverk ska sedan undersökaren i undersökningsplanen lämna förslag till preciserade frågeställningar och ange med vilka metoder undersökningen bör genomföras. De metoder som föreslås för såväl fältarbetet som bearbetningen ska motiveras och ges en tydlig beskrivning. Det senare är speciellt viktigt om den föreslagna metoden är ny och oprövad. Det är samtidigt angeläget att metodutveckling sker, d.v.s. att nya metoder prövas och utvärderas. De naturvetenskapliga och laborativa analyser som planeras inom ramen för undersökningen ska redovisas och motiveras samt vara integrerade i undersökningsplanen.

I vissa fall kan det vara motiverat att länsstyrelsen anger att en undersökning behöver inkludera vissa moment eller metoder, detta gäller exempelvis vid vissa utredningar och förundersökningar där det finns behov av ickeförstörande prospektering, exempelvis georadar, magnetometer, fosfatkartering eller kartanalyser.

3.3.6 Undersökarens kompetens

I förfrågningsunderlagets kravspecifikation ska länsstyrelsen efterfråga en redovisning av undersökarens kompetens och erfarenhet med relevans för undersökningen. Uppgifterna ska avse de personer i ansvarig ställning som är aktuella för undersökningen. (Se avsnitt 5.2 *Undersökarens lämplighet*). Länsstyrelsen ska även bedöma undersökarens organisation. Detta kan göras utifrån uppgifter som begärs in i förfrågningsunderlaget eller utifrån uppgifterna i undersökarens på förhand inlämnade intresseanmälan (se avsnitt 5.1 *Årlig förteckning över undersökare*).

3.3.7 Kvalitetskontroll och ansvarsförhållanden

För att underlätta för tillsyn och ge möjlighet till kontinuerlig uppföljning ska länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget efterfråga hur undersökaren avser att kvalitetssäkra den aktuella undersökningen (se avsnitt 9 *Tillsyn, uppföljning och utvärdering*). Kvalitetssäkringssystemet är viktigt för länsstyrelsens bedömning av undersökarens lämplighet (se avsnitt 5.2.1 *Undersökarens kompetens*). I undersökningsplanen ska därför ingå en redogörelse för undersökarens egenkontroll. Den bör behandla samtliga i undersökningen ingående moment, från planering till avslutad rapportering. Egenkontrollens omfattning styrs av förfrågningsunderlaget och bör anpassas till undersökningens syfte och omfattning. Grundläggande krav bör dock vara att redogörelsen anger interna ansvarsförhållanden, rutiner för kontinuerlig dokumentation av prioriteringar och resursanvändning (ekonomi, kompetens) samt rutiner för hantering av avvikelser från undersökningsplan.

Med interna ansvarsförhållanden avses vem som ansvarar för undersökningen i fält respektive under rapportarbetet samt vem som har det övergripande ansvaret för undersökningen. Det är också lämpligt att ange vem som ansvarar för kontakter med exploatör och myndigheter och som bl.a. har till uppgift att ge länsstyrelsen information om undersökningen. I samband med genomförandet av undersökningen är det viktigt att de överväganden som görs avseende omprioriteringar och förändringar eller avvikelser i resursanvändningen dokumenteras på ett lämpligt sätt. Detta kan exempelvis göras i form av en ärendejournal eller som tjänsteanteckningar. Dokumentation bör kontinuerligt sändas till länsstyrelsen. Om undersökningen innebär förändringar eller avvikelser i förhållande till undersökningsplanen av mer omfattande karaktär, ska länsstyrelsen omedelbart kontaktas för bedömning och ställningstagande.

Även ur undersökarens synvinkel är det väsentligt att följa upp bedömning och planering av den arkeologiska undersökningen. Ett eget system för kvalitetskontroll kan ge incitament till

kvalitetsutvecklingsinsatser, t.ex. avseende metodutveckling, prioritering, effektivisering, kompetensfrågor, precisering av kunskapsmål, mm.

3.3.8 Målgrupper och rapportering

Syftet med en arkeologisk undersökning är att ge meningsfull kunskap med relevans för myndigheter, forskning och allmänhet. Resultat och insikter från arkeologiska undersökningar ska kunna möta en efterfrågan från länsstyrelsen, kulturmiljövården, samhällsplaneringen och universitetsforskningen. Det ställs också tydliga krav på att resultaten från arkeologiska undersökningar ska vara användbara och tillgängliga för historieskrivningen och samhällsgrupper utanför kulturmiljövården (se avsnitt 8 *Rapportering och dokumentationsmaterial*). För att en undersökning ska vara användbar och meningsfull får det inte råda osäkerhet om vem man vänder sig till. Likaså måste det finnas en genomtänkt strategi för hur målgrupperna ska få tillgång till den kunskap och de resultat och insikter som undersökningen ger.

Vilka målgrupper en undersökning bör/kan riktas till är beroende av undersökningens syfte och inriktning. För att förfrågningsunderlaget ska kunna ange undersökningens målgrupper krävs att länsstyrelsen har kännedom om hur målgrupperna vill ha/kan få del av undersökningen och dess resultat och på vilket sätt de ska tillgodoseas. Särskilda utredningar och arkeologiska förundersökningar är huvudsakligen besluts- och planeringsunderlag som i första hand vänder sig till länsstyrelsen och i andra hand till företagaren och andra myndigheter och arkeologiska undersökare. För särskilda undersökningar kan man se en vidare krets av intressegrupper där forskare och allmänheten är viktiga mottagare/parter. Detta kan, i speciella fall, även gälla för utredningar och förundersökningar, exempelvis vid förundersökningar i medeltida stadslager. Här är det viktigt att länsstyrelsen, vid formulerandet av undersökningens inriktning, beaktar vilka som kan vara intresserade av undersökningen.

Med hänsyn till undersökningens målgrupper ska länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget också ge anvisningar till rapporteringens omfattning, utformning och genomförande. I de fall undersökningen är av intresse för en bredare allmänhet bör anvisningarna inkludera att undersökaren informerar och gör resultaten tillgängliga, ofta under pågående fältarbete. Kostnader för muntlig rapportering i form av kommunikativa insatser ska också redovisas i undersökningsplanen.

Framför allt vid större särskilda undersökningar har länsstyrelsen möjligheten att i förfrågningsunderlaget ange att undersökningens rapportering ska delas upp i två delar. I undersökningsplanen beskrivs då fältarbetet och basdokumentationen mer utförligt medan det endast ges ramar för den vidare bearbetningen. Efter att ha tagit del av resultaten från fältarbetet och undersökarens uppdaterade undersökningsplan eller publiceringsplan gör länsstyrelsen en bedömning om det fortsatta rapportarbetets inriktning. Ett sådant förfarande kan ge en mer kvalitativ rapportering eftersom frågeställningar och övriga insatser kan baseras på faktisk kunskap från undersökningen. När detta sker är det viktigt att länsstyrelsen i

sitt beslut anger den totala beräknade kostnaden för undersökningen och att tidpunkter för undersökningens alla moment finns med i förfrågningsunderlaget och undersökningsplanen.

3.3.9 Dokumentationsmaterial

Vid sidan av rapporteringens produkter utgör själva grunden, d.v.s. dokumentationsmaterialet, ett viktigt resultat av undersökningen. Dokumentationsmaterialet som är undersökningens källmaterial utgör samhällets ersättning för den borttagna fornlämningen. Det material som tagits fram inom ramen för en undersökning är att betrakta som undersökningens dokumentationsmaterial. Exempel på sådant material är: databaser, mätfiler, ritningar, fotografier, rektifierade historiska kartor, analys- och konserveringsrapporter, teckningar m.m. Detta material ska efter undersökningens slutförande finnas tillgängligt för myndigheter, forskare och allmänhet i form av allmänna handlingar i ett offentligt arkiv. Det är viktigt att undersökaren ser till att skicka in dokumentationsmaterialet till offentligt arkiv.

I förfrågningsunderlaget ska länsstyrelsen ange var dokumentationsmaterialet ska sändas för förvaring. Ett krav är att mottagaren är en offentlig institution som omfattas av 1 kap. 9 § sekretesslagen (se vidare avsnitt 8.5 *Dokumentationsmaterial*). Det är också viktigt att länsstyrelsen efterfrågar en redogörelse för vilket dokumentationsmaterial som kommer att upprättas under undersökningens gång och motiveringar till eventuella urval som görs av det dokumentationsmaterial som ska lämnas till arkiv. Med fördel kan länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget hänvisa till bilagan till avsnitt 8 *Arkivering av arkeologisk dokumentation*.

Länsstyrelsen bör på förhand ta kontakt med berört arkiv. En strävan bör vara att hålla samman fyndmaterial och dokumentationsmaterial (se nedan avsnitt 3.3.11 *Fyndstrategi*). Undersökare har olika möjligheter till arkivering av arkeologisk dokumentation, vissa är institutioner med egna offentliga arkiv medan andra är privata företag där dokumentationsmaterialet behöver överföras till ett offentligt arkiv för att bli allmänna handlingar. Olika undersökare kan också omfattas av olika regelverk som styr var undersökarens handlingar ska arkiveras. Om fynden och dokumentationsmaterialet kommer att förvaras på olika ställen är det lämpligt att en kopia av dokumentationsmaterialet sänds till det fyndmottagande museets arkiv.

I undersökningsplanen ska finnas ett medgivande att staten själv eller genom annan, utan ersättning, får framställa och sprida exemplar av skriftlig rapportering samt bilder och annat material som ingår i den övriga dokumentationen. Undantag kan behöva göras för bildmaterial som publiceras i rapporter men som inte framställts inom undersökningen där tillstånd till publicering endast gäller det aktuella sammanhanget.

3.3.10 Strategi för rapportering

I förfrågningsunderlaget ger länsstyrelsen anvisningar för rapporteringens omfattning, utformning och genomförande i relation till de huvudsakliga målgrupper som pekas ut. I länsstyrelsens förfrågningsunderlag ska det också framgå att den s.k. slutredovisningsblanket-

ten "Redovisning av utförd arkeologisk undersökning" ska sändas in till FMIS (se avsnitt 8.2 *Redovisning till FMIS*).

I undersökningsplanen ska sedan undersökaren ange en strategi för hur man avser att utforma rapporteringen för att kunna möta intresset hos de angivna målgrupperna. Strategin ska ange formerna för rapporteringen. Det är särskilt viktigt i de fall rapporteringen innefattar tolkande delar och kommunikativa insatser utöver basdokumentationen. Strategin bör beskriva hur undersökaren avser att kommunicera med de för undersökningen relevanta och av länsstyrelsen angivna målgrupperna. Undersökningens målgrupper ska tydligt återverka på vilken typ av rapportering man väljer och hur rapporteringens innehåll struktureras och kommuniceras (se avsnitt 8 *Rapportering och dokumentationsmaterial*).

Rapporteringsstrategin ska alltid innefatta framställandet av en basdokumentation med fakta om fornlämningen i form av ritningar, beskrivning, redovisning av metoder och genomförande, grundläggande arkeologiska resultat samt en värdering av måluppfyllelsen i relation till undersökningsplanen m.m.

I samband med en särskild undersökning ska dessutom en slutrapport upprättas som ska innehålla en kortfattad redovisning och värdering av måluppfyllelsen av samtliga moment och aktiviteter som specificerats i undersökningsplanen. Slutrapporten ska ge en överblick över de insatser som gjorts, såväl enskilda moment under fältarbetet som rapporteringens olika delar. Exempelvis bör slutrapporten redogöra för de publika insatser som kan ha genomförts och om rapporteringen innefattat artiklar som publicerats i en tidskrift. Slutrapporten ska också innehålla en utvärdering att undersökningens genomförande i förhållande till undersökningsplanen – vilka frågor som besvaras, respektive inte och i sådant fall varför.

3.3.11 Fyndstrategi

I förfrågningsunderlaget ska länsstyrelsen ge anvisningar för fyndinsamling, fyndhantering och konservering utifrån undersökningens syfte och inriktning (se avsnitt 7.1 *Länsstyrelsens beställning av fyndstrategi*). Undersökningens syfte påverkar fyndinsamlandet. Även undersökningens inriktning har återverkan på insamlandet och hanteringen av fynd och styr såväl vad som dokumenteras som vilka fynd som ska prioriteras för analyser och konservering. Utifrån de anvisningar som länsstyrelsen ger i förfrågningsunderlaget ska undersökaren i undersökningsplanen utforma en fyndstrategi som innehåller en bedömning av förväntat fyndmaterial, en beskrivning av metoder för fyndinsamling och fyndhantering.

3.3.12 Kostnad

Undersökaren ska i undersökningsplanen beräkna den totala kostnaden exklusive moms för undersökningen inklusive eventuella kostnader för konservering av fynd. I förfrågningsunderlaget ska länsstyrelsen ange de poster som ska ingå i kostnadsberäkningen. Följande poster ska särredovisas i kostnad och tidsåtgång/antal dagsverken; projektledning/planering, fältarbete, rapportering, fyndhantering, konservering, analysarbete, under-

konsulter, resor och traktamenten, layout och tryckning samt utrustning. Det är en stor fördel om länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget tillhandahåller en mall för hur kostnadsberäkningen ska ställas upp (se Riksantikvarieämbetets förlaga för förfrågningsunderlag).

Undersökaren ska ange kostnaden enligt sin taxa för det aktuella året. Kostnaden kan omräknas om länsstyrelsens beslut fattas först nästkommande år (se avsnitt 6 *Beslut*). För projekt med flera fältsäsonger är det viktigt att länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget anger hur kostnadsberäkningen ska ställas upp. Särskilt för fältarbetet kan kostnaderna behöva räknas upp för kommande år på grund av förändringar i kostnadsnivån vad gäller underkonsulter, utrustning, och bränslepriser, m.m. Om arbete ska bedrivas under mer än ett år är det en fördel att dela upp kostnadsberäkningen årsvis och beräkna kostnad för respektive år separat. Ett sätt är att undersökaren på förhand uppskattar kostnadsökningarna och räknar in de i den ursprungliga kostnadsberäkningen. Ett annat sätt är att kostnaden indexuppräknas. Länsstyrelsen behöver i så fall ge anvisningar för hur det ska göras. Vid anbudsförfarande redovisas kostnadsberäkningen separat från den övriga undersökningsplanen (se avsnitt 4.3 *Annonsering och inlämnande av undersökningsplaner*).

Posten fältarbete kan med fördel delas upp i såväl tidsåtgång för olika moment som avbanning, rutgrävning m.m., som i antal dagsverken, fördelade på olika personalkategorier. Likaså bör posten rapportering delas upp i basdokumentation, eventuell muntlig rapportering liksom vetenskaplig vidarebearbetning.

Med posten analysarbete avses analyser som utförs av undersökaren och som ska redovisas såväl i typ av analys som i tidsåtgång och kostnad. Med utrustning avses endast kostnader som tydligt kan kopplas till genomförandet av undersökningen. Det är viktigt att underkonsulter som anlitas för rapportering, konservering eller analysarbete särredovisas under respektive post.

Även kostnader för andra underkonsulter ska specificeras såsom grävmaskin, etablering och hyreskostnader för exempelvis mätutrustning. Om en referensgrupp knyts till undersökningen ska kostnader för den redovisas, exempelvis arvoden, resor och traktamenten.

Krävs speciella arbetsmiljörelaterade åtgärder för genomförandet av undersökningen så ska även dessa kostnader specificeras, exempelvis framtagandet av trafikanordningsplaner (TA-planer) eller användandet av miljöklassade maskiner.

I beräkningen av priset kan undersökaren föreslå frivilliga åtaganden som går utöver dem som länsstyrelsen beslutat, t.ex. publicering eller utställningar. I förfrågningsunderlaget bör anges att dessa insatser ska redovisas på ett sådant sätt att de går att skilja från beställningen i förfrågningsunderlaget.

Vid mindre undersökningar förekommer i vissa fall att undersökningen görs på löpande räkning. De undersökningar som genomförs på löpande räkning sker oftast i anslutning till ett arbetsföretag och är beroende av detsamma för sitt genomförande. Ett exempel är ledningsdragningar där undersökaren följer de schaktningar som arbetsföretaget innebär och löpande dokumenterar det som framkommer. Vid denna typ av schaktningsövervakning har undersökaren således små möjligheter att beräkna vilken tidsåtgång som kommer att krävas och bör därför istället ange en dagskostnad för fältarbetet, resor och traktamente. Övriga poster såsom planering, rapportering, analyser m.m. ska dock redovisas i form av totalkostnader.

Vid särskilda undersökningar kan den faktiska kostnaden med fördel rapporteras till länsstyrelsen i undersökningens slutrapport.

4 Anbudsförfarande eller direktval

Länsstyrelsen kan utse den undersökare som ska utföra en undersökning antingen genom anbudsförfarande eller genom direktval. Direktval kan användas för mindre undersökningar där ett anbudsförfarande inte kan anses motiverat, d.v.s. där kostnaden kan antas understiga 20 prisbasbelopp (Pbb). Anbudsförfarande är en process som länsstyrelsen genomför för att utse den undersökare som ska genomföra en undersökning när kostnaden för undersökningen kan antas komma att överstiga 20 Pbb enligt 1 kap. 6 § lagen (1962:381) om allmän försäkring.

4.1 Direktval

För undersökningar med kostnader som understiger 5 Pbb ska länsstyrelsen välja undersökare genom direktval. För undersökningar där kostnaden förväntas ligga mellan 5 och 20 Pbb ska länsstyrelsen ställa frågan till företagaren om denne önskar att undersökaren ska utses genom anbudsförfarande. Om ingen sådan önskan finns gör länsstyrelsen ett direktval. Vid direktval ska länsstyrelsen välja den undersökare som bedöms kunna utföra en kostnadseffektiv undersökning utifrån förfrågningsunderlagets intentioner och på ett sådant sätt att företagarens intressen tillgodoses.

Undersökarnas årliga intresseanmälningar utgör underlag för länsstyrelsens val av undersökare vid direktval (se avsnitt 5.1 *Årlig förteckning över undersökare*).

Om länsstyrelsen gör ett direktval och undersökaren vid upprättandet av undersökningsplanen kommer fram till att kostnaden för undersökningen bör överstiga 20 Pbb ska länsstyrelsen omedelbart kontaktas och undersökningen istället bli föremål för anbudsförfarande.

4.2 Anbudsförfarande

Länsstyrelsen ska alltid genomföra anbudsförfaranden för undersökningar där kostnaden överstiger 20 Pbb. Anbudsförfarande ska också användas på företagarens begäran, om kostnaden förväntas understiga 20 Pbb men överstiga 5 Pbb. Endast om det föreligger synnerliga skäl kan länsstyrelsen använda direktval trots att kostnaden antas överstiga 20 Pbb. Det allmänna rådet till 14 § i föreskrifterna anger att med synnerliga skäl bör avses de fall då en fornlämning påträffas under ett pågående arbetsföretag. Andra fall då länsstyrelsen åberopat synnerliga skäl har varit då en undersökning har varit att betrakta som en fortsättning av en tidigare undersökning men att beslut tagits i två omgångar eller i form av ett tilläggsbeslut.

Nivåerna för när anbudsförfarande ska tillämpas är satta utifrån att processen i sin helhet ska kunna vara kostnadseffektiv. Det är därför inte rimligt att länsstyrelsen genomför an-

budsförfaranden för undersökningar där kostnaden understiger 5 Pbb. Det är också viktigt att de anbudsförfaranden som genomförs följer principerna om icke-diskriminering och transparens.

Vid ett anbudsförfarande är det väsentligt att processen genomförs affärsmässigt och på ett icke-diskriminerande sätt. Länsstyrelsen bör därför i förfrågningsunderlaget precisera de krav som ställs och redogöra för hur prövningen och bedömningen av undersökningsplanerna kommer att genomföras. Av redogörelsen ska även framgå vilka kriterier som kommer att ligga till grund för bedömningen av undersökningsplanernas kvalitet. Det allmänna rådet till 12 § i föreskrifterna anger att de kvalitetskriterier som bör provas är frågeställningarnas och rapporteringens relevans i förhållande till länsstyrelsens angivna syfte och inriktning, metoder och genomförande samt undersökarens lämplighet och kompetens. För att kunna anpassas efter vad som är viktigt i den aktuella undersökningen och ligga till grund för en rättvis bedömning bör dessa kriterier bryts ned i flera underkriterier som bedöms var och en för sig. Differentierade kriterier ger också undersökarna ett incitament till förbättringsarbete. Vidare bör länsstyrelsen ange vilken modell för bedömning av kriterierna som man har för avsikt att använda (se vidare avsnitt 4.2.3 *Metoder för bedömning av undersökningsplaner*). Förfrågningsunderlag med tydliga och rangordnade utvärderingskriterier underlättar bedömningen av undersökningsplanerna. Det är också avgörande för undersökarens övervägande att delta i anbudsförfarandet och ger underlag till hur undersökningsplanen ska utformas.

Det är särskilt viktigt att länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget anger att det är den mest kostnadseffektiva undersökningsplanen som kommer att antas. Det innebär en undersökningsplan som bedöms kunna resultera i en undersökning av god kvalitet till en rimlig kostnad, d.v.s. inte nödvändigtvis till lägsta pris utan där kvaliteten i relation till priset ger det mest optimala utfallet.

Ett anbudsförfarande ska ske affärsmässigt, i konkurrens och på ett ickediskriminerande sätt samtidigt som länsstyrelsen ska verka för att en mångfald undersökare bereds möjlighet att genomföra undersökningar i länet. Detta innebär bland annat att länsstyrelsen bör verka för att kartelliknade situationer inte ska uppkomma, d.v.s. när endast ett gemensamt anbud lämnas in där i princip samtliga undersökare som vanligen är verksamma i länet gått samman. Inför ett anbudsförfarande är det således viktigt att länsstyrelsen gör en bedömning av vilka undersökare som kan tänkas ha möjlighet att delta i anbudsförfarandet. Det kan vara lämpligt att, vid stora infrastrukturprojekt med många arkeologiska undersökningar, dela upp undersökningarna i olika anbudsförfaranden utifrån undersökningarnas inriktning. Samarbeten mellan undersökare med olika kompetens kan vara berikande och ge hög kvalitet i genomförandet av en undersökning. Samtidigt kan samarbeten mellan flera aktörer medföra ökad administrativ överbyggnad. Länsstyrelsen bör därför i förfrågningsunderlaget ange att eventuella samarbeten särskilt måste motiveras. Omotiverade samarbetskonstellationer som förefaller ha till syfte att "garantera alla en del av kakan" bör inverka negativt på bedömningen av undersökarnas lämplighet.

För att undersökningsplanerna ska bli jämförbara kan länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget bifoga en mall för undersökningsplanen som anger de rubriker planen ska innehålla. För att undersökningsplanerna ska bli kortfattade och överskådliga kan länsstyrelsen ange en begränsad textmängd för respektive rubrik eller ett maximalt antal sidor. Särskilt viktigt är att kostnadsberäkningarna görs enligt en av länsstyrelsen uppställd mall. För fleråriga projekt kan det vara en fördel att specificera fältarbetets kostnadsberäkning för respektive år (se avsnitt 3.3.12 *Kostnad*). Om länsstyrelsen väljer att integrera undersökningsplanen i textutor i förfrågningsunderlaget är det viktigt att det blir tydligt vilken text som utgör länsstyrelsens anvisningar och vilken text som är undersökarens undersökningsplan.

4.2.1 Annonsering och inlämnande av undersökningsplaner

Vid anbudsförfarande ska länsstyrelsen offentliggöra erbjudandet på länsstyrelsens webbplats. Dessutom kan länsstyrelsen med fördel skicka ut information direkt till undersökare. Vid annonseringen bör anges vilket datum undersökningsplanerna senast ska vara länsstyrelsen tillhanda och hur undersökningsplanen ska lämnas in till länsstyrelsen.

Länsstyrelsen kan utforma annonseringen på olika sätt. Det kan vara en fördel för länsstyrelsen att känna till vilka undersökare som avser att inkomma med anbud, särskilt med tanke på kommunikationen kring eventuella kompletteringar i förfrågningsunderlaget. Ett sätt att få kännedom om vilka undersökare som avser att inkomma med anbud är att undersökaren måste anmäla till länsstyrelsen att de arbetar med ett anbud. Ett annat sätt är att webbplatsen innehåller information om anbudsförfarandet medan själva förfrågningsunderlaget kan rekvireras på begäran från länsstyrelsen.

Det är inte förenligt med principerna för konkurrens, affärsmässighet och icke-diskriminering att underlåta annonsering och endast skicka ut förfrågningsunderlag till några på förhand kända undersökare.

Om det under anbudstiden uppkommer frågor som ger behov av förtydliganden eller tillägg från länsstyrelsens sida ska dessa offentliggöras på länsstyrelsens webbplats och skickas skriftligt till de undersökare som arbetar med anbud. Detsamma gäller om företagaren gör förändringar av arbetsföretagets omfattning som påverkar undersökningsytan. Är tilläggen omfattande bör en förlängning av anbudstiden övervägas.

Anbudstiden bör vara skälig. Undersökningsplaner för stora undersökningar där kostnaden överstiger 20 Pbb tar avsevärd tid att utarbeta. I dessa fall bör anbudstiden vara en månad eller längre. Länsstyrelsen får inte öppna kuverten med undersökningsplanerna före utgången av det datum som angivits i inbjudan.

Undersökarna ska lämna in förslagen till undersökningsplan i två skilda kuvert. Det ena kuvertet ska innehålla undersökningsplanen utan beräkning av tidsåtgång och kostnader för

genomförande. Det andra kuvertet ska enbart innehålla beräkning av tidsåtgång och kostnader. Viktigt för identifikationen är att de två olika kuverten märks med "undersökningsplan" respektive "kostnadsberäkning".

4.2.2 Anbudsutvärdering

Anbudsutvärderingen bör utföras av minst två länsstyrelsehandläggare. Vid komplicerade undersökningar kan länsstyrelsen med fördel sätta samman en beredningsgrupp eller referensgrupp för bedömning anbudens kvalitet och kostnader. Bedömning av undersökningsplaner behandlas i vägledningens avsnitt 5 *Bedömning av undersökare och undersökningsplaner*.

Det är av stor vikt att tiden fram till beslut om arkeologisk undersökning inte blir för lång. En god information till undersökarna är om länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget anger när beslut om undersökningen kommer att fattas.

Under anbudsutvärderingen, d.v.s. tiden mellan att undersökningsplanerna lämnats in och att länsstyrelsen fattar beslut ska normalt inga förändringar av undersökningens förutsättningar kunna ske.

Om det ändå under anbudsutvärderingen uppstår förändringar i företagarens planering så att arbetsföretagets omfattning förändras eller förskjuts i tid bör länsstyrelsen göra en bedömning om förändringen väsentligt påverkar undersökningens inriktning. Ändras exempelvis exploateringsområdet på ett sådant sätt att undersökningens yta ändras något kan justeringar i undersökningsplanerna och förnyade kostnadsberäkningar begäras från undersökarna. Är det däremot fråga om större förändringar som exempelvis berör undersökningens inriktning och frågeställningar bör anbudsförandet avbrytas och göras om. Det mycket viktigt att de undersökare som lämnat in undersökningsplaner underrättas så snart som möjligt.

För en rättssäker handläggning bör de förslag till undersökningsplaner som inkommer till länsstyrelsen så långt möjligt vara slutgiltiga anbud som inte ytterligare förhandlas med anbudslämnarna. Förfrågningsunderlaget bör vara så tydligt utformat att överläggningar inte är nödvändiga. Länsstyrelsen får dock begära in klargöranden eller kompletteringar till undersökningsplanerna om det kan ske utan risk för särbehandling av vissa undersökare eller begränsning av konkurrensen. Länsstyrelsen kan sålunda be om att få ofullständiga anbud kompletterade under förutsättning att det inte förändrar innehållet i tidigare inlämnade uppgifter. Justeringar av undersökningsplanerna medges däremot endast då synnerliga skäl föreligger. I ett allmänt råd till 19 § i föreskrifterna anges att som synnerliga skäl bör avses fall då endast *en* undersökningsplan bedöms kunna resultera i god kvalitet men då till en kostnad som innebär att undersökningen inte blir kostnadseffektiv. I dessa fall kan länsstyrelsen inleda en diskussion med undersökaren om att göra ändringar i undersökningsplanen så att den bättre överensstämmer med den av länsstyrelsen angivna ambitionsnivån.

Bedömningen av de inkomna undersökningsplanerna och motiveringen till valet av undersökare ska dokumenteras i ett skriftligt utvärderingsprotokoll. Vid anbudsförfarande ska alltid en kopia på utvärderingsprotokollet biläggas beslutet.

Länsstyrelsen har möjlighet att avbryta anbudsförandet om inget anbud bedöms kunna ge en undersökning av god kvalitet. Anbudslämnarna ska då meddelas skriftligen om att anbudsförandet avbryts.

4.2.3 Metoder för bedömning av undersökningsplaner

Länsstyrelsen ska i förfrågningsunderlaget redogöra för hur bedömningen av undersökningsplanerna kommer att göras och ange vilken metod som ska användas vid utvärderingen, d.v.s. om utvärderingen görs i form av en argumentation i text eller om en särskild modell eller matematisk beräkningsmodell kommer att användas.

Det finns olika matematiska modeller för utvärdering av anbud som används vid upphandlingar som görs enligt LOU. En utförlig beskrivning av dessa finns i *Konkurrensverkets uppdragsforskningsserie* 2004:1. Modellerna är ofta matematiskt formulerade för att numeriskt kunna jämföra och rangordna anbud genom att ge pris- och kvalitetsvariabler kvantitativa värden. Dessa beräkningsmodeller syftar till att ge svar på vilket anbud som ska anses vara bäst, rangordna anbuden och ange hur mycket bättre ett anbud är i jämförelse med ett annat anbud. De flesta modeller utgår från att anbuden dels ska värderas utifrån ett antal kvalitetskriterier, dels utifrån pris. Kvalitetskriterierna bedöms vanligen enligt en poängskala som anges i förfrågningsunderlaget. Kvalitetskriterierna kan sedan viktas och procenttal anges för att visa kriteriernas angelägenhetsgrad. När priset sedan ska jämföras med kvaliteten är den vanligaste metoden att översätta priset till ett poängtal som kan summeras med poängen för kvalitetskriterierna, d.v.s. den s.k. poängvägningsmodellen. Metoden att transformera ett pris till en poäng bygger på att varje lämnat pris i upphandlingen relateras till ett eller flera referenspriser som bestäms av de inlämnade anbuden. Referenspriset utgörs av antingen det lägsta priset, en kombination av lägsta och högsta pris eller medelvärdet av samtliga inlämnade priser. Det vanligast sättet att poängsätta pris är att relatera varje enskilt pris till upphandlingens lägsta pris. I samtliga modeller för poängsättning av pris finns svagheter att ett avvikande lågt eller högt pris på ett av anbuden påverkar poängsättningen av övriga anbud. I vissa fall kan det bli så stora poängskillnader att det påverkar utgången av upphandlingen. En inte helt oproblematisk metod för att undvika detta problem är att den upphandlande enheten istället bestämmer referenspriset som anbuden relateras till. Det finns också modeller som omräknar kvalitetspoäng till monetära prispoäng som kan avräknas från priset.

Både en utvärdering i form av en argumentation i text och poängvägningsmodellen används av länsstyrelserna vid bedömning av undersökningsplaner. Den variant av poängvägningsmodellen som hitintills tillämpats av länsstyrelserna för att utvärdera undersökningsplaner vid anbudsförandena har ofta baserats på en poängsättning av kvalitetskriterier med hjälp

av ett femgradigt betygssystem. Vid viktningen har kvalitetskriterierna givits olika procentsatser beroende på angelägenhetsgraden. För att sedan jämföra kvalitet och pris har priset ofta räknats om till poäng, med det lägsta priset som referenspris.

Det finns olika fördelar och nackdelar med både en argumenterande värdering och poängvägningsmodellen. En utvärdering av metoderna har gjorts inom ett FoU-projekt (*Bedömnings- och utvärderingsmetoder inom uppdragsarkeologin*. Ottander 2012). Kortfattat kan sägas om poängvägningsmodellen att fördelarna ligger i att den kräver jämförelsevis kort tid för anbudsutvärderingen. De procentsatta kriterierna ger en tydlighet i vad som värderas vid viktningen och de län där den har använts har färre överklaganden. Betygssättningen upplevs också som ett stöd vid utvärderingen.

Nackdelarna är samtidigt att priset riskerar att få ett alltför stort genomslag. Det kan också vara svårt för länsstyrelsen att ange "rätt" procentsättning av kriterierna och en ändring av procentsatserna kan förändra rangordningen mellan undersökningsplanerna och ge en annan vinnare. Det är anbudsförarens lägsta pris som påverkar poängen för övriga anbud.

Om kvaliteten bedöms utifrån endast ett fåtal kvalitetskriterier får ofta samtliga undersökare samma betyg och priset istället för kvalitetskriterierna blir då utslagsgivande. Vid betygssättningen är det istället en fördel att använda mer differentierade bedömningskriterier. De vanligaste kriterierna: kompetens och genomförande kan brytas ned i en rad underkriterier som får varsitt betyg/poäng. Betygen blir då väsentligt mer varierade, vilket ger en tydlighet mot undersökarna samtidigt som det ger ett incitament för förbättring.

En argumenterande värdering liknar den utvärdering som görs av forskningsansökningar. Den ger möjligheter att värdera helheten i anbudet och prisets rimlighet kan ställas mot kvaliteten. Nackdelarna ligger här i att den ger längre handläggningstider än poängvägningsmodellen. Det upplevs av undersökarna som mindre tydlig, vilket ger en ökad risk för överklaganden (Ottander 2012, s. 48, 109).

Det finns även andra modeller som används för upphandling enligt LOU som skulle kunna prövas även för utvärdering av undersökningsplaner för arkeologiska undersökningar (se Ottander 2012).

När en beräkningsmodell används bör länsstyrelsen utforma förfrågningsunderlaget på ett sådant sätt att det finns möjligheter att utesluta ett anbud som har ett godtagbart genomförande men ett så lågt pris att man kan misstänka att undersökaren kommer att få svårigheter att genomföra undersökningen med god kvalitet. Om länsstyrelsen bedömer att undersökningsplan har en orälistisk kostnadsberäkning som inte borgar för god kvalitet bör anbudet förkastas. För anbud som ligger i gränzonen kan problemet hanteras genom att betyget för genomförande sänks vid prisjämförelsen.

5 Bedömning av undersökare och undersökningsplan

Vid beslut enligt KML om en arkeologisk undersökning har länsstyrelsen ansvar för att avgöra om undersökningen kan förväntas bli av god kvalitet. Att utifrån undersökningsplanen bedöma den förväntade kvaliteten på undersökningen är en komplicerad uppgift. Många aspekter kan mätas och ställas upp som krav i länsstyrelsens förfrågningsunderlag. Kvaliteten på undersökningens innehåll, d.v.s. den kunskap som produceras, är däremot inte möjlig att mäta utan kan endast vara föremål för en bedömning. Det finns olika metoder och modeller för att göra utvärderingar av undersökningsplaner.

Den undersökare som länsstyrelsen väljer för en undersökning ska vara lämplig för uppgiften. Att utföra arkeologiska undersökningar är en komplex uppgift som kräver ett stort mått av speciell kompetens och erfarenhet, både hos den enskilda arkeologen och hos den undersökande organisationen. Olika undersökningar kräver olika kompetenser. Länsstyrelsen bör därför inför en undersökning definiera de kompetenskrav som ställs på undersökaren, vid ett anbudsförfarande bör det också formuleras tydligt i förfrågningsunderlaget.

När undersökare utses genom direktval sker bedömningen av undersökarens lämplighet inför utskicket av förfrågningsunderlaget till undersökaren. Vid bedömning av undersökningsplanen görs sedan en bedömning av personalens kompetens. Vid ett anbudsförfarande görs däremot bedömningen av både den undersökande organisationen och personalen först vid bedömningen av undersökningsplanen. Bedömningen av undersökningsplanen hänger intimt samman med processen att utse undersökare (se avsnitt 4 *Anbudsförfarande eller direktval*).

5.1 Årlig förteckning över undersökare

Länsstyrelsen ska verka för att en mångfald av undersökare bereds möjlighet att utföra undersökningar. Länsstyrelsen behöver därför ha kännedom om de olika undersökare som vill vara verksamma i länet. En undersökares lämplighet att genomföra olika typer av undersökningar är i regel väl känd av länsstyrelsen om denne verkat i regionen under en längre tid. Det kan däremot vara svårare för länsstyrelsen att bedöma en undersökare som nyligen etablerat sig. Detsamma kan gälla en mer etablerad undersökare som inte tidigare varit verksam i länet. Det sker också fortlöpande förändringar i undersökarnas organisationer vad gäller exempelvis personalsammansättning och personalens kompetensutveckling samt utrustning, rutiner mm. För att kunna skaffa sig en god kännedom om de undersökare som önskar vara verksamma inom länet ska länsstyrelsen ha ett system som ger undersökare tillfälle att anmäla intresse för att utföra undersökningar. Ett sådant system bör innebära att länsstyrelsen ger undersökarna möjlighet att presentera sig för länsstyrelsen och lämna in uppgifter om sin organisation. Utifrån detta underlag kan länsstyrelsen bedöma om de un-

dersökare som vill verka i länet uppfyller de krav på lämplighet och kompetens som behövs för olika typer av undersökningar. Detta är särskilt viktigt vid direktval av undersökare.

En uppmaning att inkomma med uppgifter till länsstyrelsen kan med fördel göras i början av året. Nya undersökare kan naturligtvis inkomma med uppgifter senare under året. En förteckning över de undersökare som anmält intresse för att utföra undersökningar i länet ska årligen insändas till Riksantikvarieämbetet, lämpligen som en summering av inkomna intresseanmälningar vid slutet av året.

5.2 Undersökarens lämplighet

Enligt Förordningen (1988:1188) om kulturminnen m.m. ska länsstyrelsen förvissa sig om att den som utför en arkeologisk undersökning har tillräcklig kunskap för att utföra undersökningen på ett tillfredsställande sätt. Måttet på en undersökares lämplighet är förutsättningarna och förmågan att genomföra en viss undersökning. Länsstyrelsen ska därför bedöma en undersökarens lämplighet utifrån följande kriterier:

1. organisation
2. ekonomiska förhållanden och administrativa rutiner
3. erfarenhet och måloppfyllelse av tidigare arkeologiska undersökningar
4. internt kvalitetssäkringssystem och egenkontroll
5. system för långsiktig kunskapsuppbyggnad och kommunikation
6. rutiner för upprättande av dokumentation och övrigt primärmaterial
7. rutiner för hantering och konservering av fornfynd

Det är vidare angeläget att undersökaren är väl förtrogen med gällande lagstiftning på kulturmiljöområdet. Det innefattar bl.a. föreskrifter, Allmänna råd och Vägledningen för uppdragsarkeologi samt en förståelse av rollfördelningen mellan sektorns olika aktörer (se avsnitt 2.2 *Uppdragsarkeologins parter*).

5.2.1 Undersökarens kompetens

Undersökarens lämplighet att utföra arkeologiska undersökningar ska bl.a. bedömas utifrån organisationens kompetens och erfarenhet. Inför varje undersökning är det av avgörande betydelse att länsstyrelsen kontrollerar att undersökaren har tillgång till den kompetens som erfordras med hänsyn till undersökningens syfte, inriktning och omfattning.

Att **organisationen är** stabil och varaktig är en förutsättning för att undersökaren ska komma ifråga för att utföra undersökningar. En långsiktig verksamhet kräver en kontinuitet i personalsammansättningen. Ett mått på lämplighet kan därför vara hur många tillsvidare anställda undersökaren har i förhållande till dem som anställs tillfälligt inför ett särskilt uppdrag. En väl fungerande organisation bör vidare ha utarbetade kontakter med samarbets-

partners och underkonsulter, t.ex. laboratorier som kan utföra olika typer av analyser och konservering.

Länsstyrelsen bör bedöma om de material och lokaler som används är lämpliga för arkeologiskt arbete. Det avser också teknisk utrustning och programvaror som används vid hanteringen av digital information. Undersökarens lokaler bör vara anpassade för hantering av arkeologiskt material, omhändertagande av fynd såsom fyndtvätt och särskilda utrymmen lämpliga för förvaring av fynd. För konservering krävs lokaler avsedda för laboratorieverksamhet.

Länsstyrelsen ska förvissa sig om att det inte finns ekonomiska hinder för att undersökaren ska kunna genomföra undersökningen. Undersökaren ska ha stabila **ekonomiska förhållanden** och en klanderfri ekonomiförvaltning med en för verksamheten anpassad redovisning. Taxesättning ska vara genomsläpplig och konsekvent. Länsstyrelsen bör förvissa sig om att undersökaren inte belastas av skatte- eller avgiftsskulder eller hinder av annan art. Länsstyrelsen kan kräva att undersökaren själv intygar sin lämplighet genom att uppvisa erforderlig dokumentation. Redovisningen ska ske på Skatteverkets blankett SKV 4820 för redovisning av inbetalda källskatter. Länsstyrelsen bör vidare begära in dokument som styrker att undersökaren har gällande konsultansvarsförsäkring och vilka belopp denna täcker. Brister i undersökarens ekonomi såsom betalningsanmärkningar eller obetalda skatteskulder bör medföra att undersökaren bedöms som mindre lämplig att utföra undersökningar.

Undersökarens interna **kvalitetssäkringssystem och egenkontroll** bör innefatta ansvarsförhållanden inom organisationen, administrativa rutiner och ekonomisk redovisning. Vidare bör undersökaren kunna uppvisa system och rutiner för kvalitetssäkring av undersökningarnas genomförande (se vidare avsnitt 3.3.7 *Kvalitetskontroll och ansvarsförhållanden*). I dokumentationen av systemet bör framgå hur och när länsstyrelsen får information om hur undersökningen fortskrider, exempelvis i form av ärendejournal eller avstämningsblanketter, liksom hur avvikelser från undersökningsplanen hanteras.

Kvalitetssäkringssystemet bör även omfatta rutiner för att säkerställa ett vetenskapligt arbetssätt i undersökningen och en vetenskaplig kvalitetssäkring som kan garantera de vetenskapliga frågeställningarnas kvalitet och relevans. Kvalitetssäkring av en rapportering kan innebära att rapporter och skrifter innan publicering läses av redaktör, chef, extern lektör eller t.ex. publiceras i en publikation med s.k. *referee*-system. Kvalitetssäkringen innebär också att undersökaren har rutiner för uppföljning och utvärdering av undersökningar i förhållande till undersökningsplanen. Den undersökare som har ett bristfälligt system för kvalitetssäkring och egenkontroll eller inte uppfyller de krav som angivits i förfrågningsunderlaget kan bedömas som mindre lämplig att utföra arkeologiska undersökningar.

Undersökarens kvalitetssäkringssystem bör omfatta rutiner för **dokumentationen** av en undersökning. Undersökaren bör redogöra för hur dokumentationen kvalitetssäkras veten-

skapligt och för hur digital respektive analog dokumentation upprättas och lagras med avseende på exempelvis typ av datorsystem och programvaror. Redogörelsen bör även omfatta en beskrivning av undersökarens datasäkerhet i fältsituationen och under rapporteringen.

Dokumentationsmaterial från arkeologiska undersökningar ska bevaras för framtiden i form av allmänna handlingar i ett offentligt arkiv som är tillgängligt för myndigheter och forskning (se avsnitt 8 *Rapportering och dokumentationsmaterial* och bilagan *Arkivering av arkeologisk dokumentation*). Det är viktigt att mätdata, ritningar och foton upprättas och tas om hand på ett tillfredställande sätt. Undersökaren bör därför redogöra för hur urvalet görs av vad som ska arkiveras. Det bör framgå vilka rutiner som finns för överlämnande av dokumentationsmaterial till arkiv för arkivering. Det bör också framgå om undersökaren har tillgång till ett eget offentligt arkiv (se avsnitt 3.3.9 *Dokumentationsmaterial*).

När det gäller **fyndmaterial** är det särskilt viktigt att undersökaren har rutiner för att hantera och förvara fynden på ett godtagbart sätt under tiden de förvaras hos undersökaren (se avsnitt 7 *Arkeologiskt fyndmaterial*). Under rapportarbetet förvars fynden hos undersökaren innan de sänds till konservering. Ibland förvaras även fynd hos undersökaren i väntan på fyndfördelning till ett museum. Den tid fynden förvaras hos undersökaren kan vara relativt lång, ibland flera år. Det är därför synnerligen viktigt att undersökaren har sådana rutiner för fyndhantering att fynden inte förstörs. Särskilt känsliga är exempelvis metaller som kräver en miljö med anpassad luftfuktighet i form av klimatanpassade rum eller s.k. torrbox. Undersökaren ska vidare redogöra för rutiner avseende fynd med konserveringsbehov. Av redogörelsen bör framgå i vilka skeden av undersökningen samråd sker med arkeologisk konservator. Undersökaren bör också redogöra för rutiner för leverens till mottagande museum. Om en tillräckligt god hantering av ett visst fyndmaterial inte garanteras kan en undersökare bedömas som mindre lämplig att utföra undersökningar av fornlämningar som förväntas ge sådana fynd.

Undersökarens **erfarenhet** av arkeologiska undersökningar är ett mycket viktigt bedömningskriterium som hör intimt samman med personalens kompetens. När länsstyrelsen bedömer en undersökares lämplighet bör man väga in undersökarens erfarenhet av att undersöka liknande fornlämningskategorier samt undersökningar av liknande svårighetsgrad och omfattning. Undersökare kan ha olika kompetens vilket gör dem mer eller mindre lämpliga att genomföra olika typer av undersökningar eller undersökningar av olika storlek och komplexitet. En undersökare kan sålunda vara specialiserad på en viss typ av undersökning eller ett moment, metod, teknik eller analys. Specialiseringen kan exempelvis gälla en viss typ av fornlämning, en region eller tidsperiod. Dessutom kan en undersökare specialisera sig på ett visst moment, exempelvis en viss form av rapportering.

För att resultaten snabbt ska kunna göras tillgängliga bör undersökaren organisera fält- och rapportarbetet effektivt samt ha en hög **måluppfyllelse** i undersökningarna. Länsstyrelsen bör lägga stor vikt vid måluppfyllelsen för de undersökningar som undersökaren tidigare

genomfört. Bedömningen bör utgå från länsstyrelsens kontinuerliga uppföljning (se avsnitt 9.5 *Uppföljning av den enskilda undersökningen*). God kvalitet i en undersökning uppnås genom hög måluppfyllelse i genomförandet i förhållande till undersökningens syfte och inriktning. Måluppfyllelsen utvärderas i förhållande till undersökningsplanen avseende exempelvis kostnader, tidplan, vetenskapliga frågeställningar och målgrupper. Hur undersökaren har förvalt de givna förutsättningarna och lyckats anpassa undersökningen efter eventuella förändrade förutsättningar under arbetets gång är naturligtvis också avgörande för måluppfyllelsen. En undersökare som vid upprepade tillfällen uppvisat problem med att slutföra undersökningar, både avseende fältarbetets genomförande och rapporteringens färdigställande, bör bedömas som mindre lämplig att utföra arkeologiska undersökningar. Det mest allvarliga missförhållandet är om undersökaren påträffas med vetenskaplig oredlighet, d.v.s. om fakta om undersökningen hittas på, att uppgifter stjäls eller kopieras utan att källan omnämns eller att resultat förvrängs eller analyseras på ett missvisande sätt.

Det är mycket viktigt att resultat och kunskap från arkeologiska undersökningar inte stannar hos den enskilda undersökaren utan kommer kulturmiljövården och samhället till del. Vid bedömning av kompetens ska särskilt beaktas om undersökaren har väl utvecklade system och rutiner för långsiktig **kunskapsuppbyggnad och kommunikation**. Undersökarens system för kommunikation kan vara en kommunikationsplan som visar hur undersökaren arbetar med kunskapsöverföring och kommunikation inom kulturmiljövårdssektorn och med andra grupper i samhället. Det kan exempelvis innebära att undersökaren publicerar och ger ut skrifter som har en vidare spridning än rapporter vanligtvis har. Ett annat mått på sådan kompetens är i vilken utsträckning företagets personal deltar med föredrag på konferenser inom Sverige och internationellt. Andra former av kunskapsöverföring kan vara att driva eller delta i projekt, samarbeten eller nätverk med andra institutioner. Den långsiktiga kunskapsuppbyggnaden kan exempelvis komma till uttryck i vetenskapliga program eller egna forskningsprojekt. Det kan också vara ett långsiktigt arbete tillsammans med andra aktörer för att integrera resultaten från arkeologiska undersökningar i regionens kunskapsuppbyggnad. Det kan också vara fråga om egen metodutveckling - huruvida man bedriver utveckling av arkeologiska metoder, utveckling av datasystem och andra tekniska hjälpmedel, rapport- och informationsutveckling m.m. Ett annat viktigt kompetenskriterium kan vara undersökarens program för utveckling av personalens kompetens. Undersökare som inte aktivt söker kommunicera resultaten från de undersökningar som utförs och inte satsar på metodutveckling, kunskapsuppbyggnad och kompetensutveckling kan ses som mindre lämpade att utföra arkeologiska undersökningar.

5.2.2 Personalens kompetens

Olika undersökningar ställer olika krav på personalens kompetens. Det är personalens sammansättning av olika kompetenser som avgör vilka undersökningar undersökaren har förutsättningar att utföra. Undersökningar av komplexa fornlämningar ställer höga krav på medverkande arkeologers kompetens. I andra fall kan särskild specialistkompetens vara avgörande. Länsstyrelsen ska bedöma om undersökaren har erforderlig kompetens för den

aktuella undersökningen, avseende både utbildning och erfarenhet. Utbildningskrav för den arkeologiska personalen innebär grundexamen med inriktning på arkeologi, minst motsvarande fil. kand. med 90 högskolepoäng i arkeologi, alternativt 60 gamla högskolepoäng. För personal i arbetsledande ställning krävs mångårig erfarenhet av arkeologiska undersökningar samt dokumenterad vetenskaplig kompetens, gärna i form av en högre akademisk examen eller aktiva forskarstudier. För arbetsledare är projektledarutbildning synnerligen värdefullt. De medverkande arkeologerna bör ha en förmåga att vetenskapligt behandla ett källmaterial samt god förmåga att uttrycka sig i skrift. Särskilt viktig är den ansvariga arkeologens erfarenhet av rapportering, publicering och kunskapsöverföring av resultat från undersökningar. Även övrig personal bör redovisas med avseende på utbildning och erfarenhet.

Eventuella underkonsulters kompetens kan vara viktig för undersökningsresultatets kvalitet, t.ex. för analyser, konservering eller avgränsade moment av undersökningen. Länsstyrelsen bör därför också fästa uppmärksamhet på utbildning och erfarenhet för de underkonsulter som anlitas av den undersökare som utses att utföra undersökningen.

Det finns undersökningstyper som kräver en mer specifik kompetens, såsom undervattensarkeologi och arkeologiska utredningar. För undervattensundersökningar krävs praktisk erfarenhet av arkeologiskt fältarbete under vatten liksom särskild dykkompetens i form av professionell dykutbildning, som lägst i form av s.k. certifikat A (se *Kulturmiljövård under vatten Rapport från Riksantikvarieämbetet 2008:5*).

Att det material som rapporteras in till FMIS håller hög kvalitet är avgörande både för en rättssäker tillämpning av KML och för forskningen. Länsstyrelsen bör därför fästa särskild uppmärksamhet på kompetensen hos den som ska utföra särskilda utredningar. Utredaren arbetar dessutom ofta ensam. För den som ska utföra en särskild utredning är förmågan att självständigt inventera fram, bedöma och beskriva olika typer av fornlämningar viktiga kompetenskrav. Lika viktigt är att utredaren har erfarenhet av att med hjälp av sökschakt hitta fornlämningar dolda under mark.

5.3 Bedömning av undersökningsplan

Vid såväl direktval som anbudsförfarande ska länsstyrelsen bedöma om undersökningsplanen kan förväntas resultera i en undersökning av god kvalitet som motsvarar den i förfrågningsunderlaget angivna ambitionsnivån. God kvalitet i en undersökning kan sägas uppnås genom hög måluppfyllelse, då undersökaren förmår förvalta givna förutsättningar på ett optimalt sätt.

Att utvärdera undersökningsplaner ställer höga krav på länsstyrelsen. När det gäller kompetens för bedömning av specifika forskningsfrågor vid en komplicerad arkeologisk undersökning kan det ibland vara av vikt för länsstyrelsen att ta hjälp av kompetens från andra länsstyrelser eller externa organisationer.

5.3.1 Direktval

Vid direktval ska länsstyrelsen inledningsvis bedöma om en inlämnad undersökningsplan uppfyller samtliga skall-satser som angivits i förfrågningsunderlaget. Länsstyrelsen ska därefter avgöra om undersökningsplanen kan resultera i en kostnadseffektiv undersökning, d.v.s. en undersökning av god kvalitet till en rimlig kostnad och som motsvarar den av länsstyrelsen angivna ambitionsnivån. Bedömningen ska baseras på såväl undersökarens lämplighet, de preciserade frågeställningar och genomförande som undersökaren föreslagit i undersökningsplanen, som kostnaden för undersökningen (se avsnitt 5.2 *Undersökarens lämplighet*). Om länsstyrelsen bedömer att undersökningsplanen inte kan resultera i en undersökning som är kostnadseffektiv kan länsstyrelsen överlägga med undersökaren om justeringar i undersökningsplanen.

5.3.2 Anbudsförfarande

Vid ett anbudsförfarande ska länsstyrelsen genomföra sin bedömning av inkomna undersökningsplaner i tre steg (se avsnitt 4.2 *Anbudsförfarande*). Först öppnas de kuvert som innehåller undersökningsplaner utan tidsåtgång och kostnader. En kontroll görs av att undersökningsplanerna är fullständiga samt att alla skall-satser i förfrågningsunderlagets kravspecifikation har besvarats. I nästa steg görs en utvärdering av de undersökningsplaner som uppfyllt skall-satserna utifrån de kvalitetskriterier som angivits i förfrågningsunderlaget. Länsstyrelsen ska här ta ställning till vilka undersökningsplaner som bedöms kunna resultera i en undersökning av god kvalitet som motsvarar den av länsstyrelsen angivna ambitionsnivån. I det sista steget öppnas kuverten med kostnadsberäkningarna. En prisjämförelse görs mellan de undersökningsplaner som bedömts kunna resultera i en undersökning av god kvalitet. Därefter antas den mest kostnadseffektiva undersökningsplanen, d.v.s. den plan som länsstyrelsen bedömer borgar för god kvalitet till rimlig kostnad. Kostnaden ska varken vara högre eller lägre än vad som kan motiveras utifrån undersökningens syfte och inriktning.

Det finns möjlighet för länsstyrelsen att förkasta ett orealistiskt anbud som därmed utgår ur bedömningen. I förfrågningsunderlaget bör därför anges att anbud med alltför låg kostnad eller beräknad tidsåtgång i relation till beskriven arbetsinsats eller undersökningens omfattning kan komma att förkastas. Viktigt vid bedömningen av undersökningsplanen är att göra en kontrollberäkning av om den faktiska arbetsinsatsen i fält är rimlig, dvs. hur många m³ eller m² en arkeolog förutsätts kunna undersöka per dag.

Vid ett anbudsförfarande ska utvärderingen av undersökningsplanerna redovisas i ett utvärderingsprotokoll som biläggs beslutet.

5.3.3 Bedömning av kvalitetskriterier

Vid ett anbudsförfarande ska bedömningen av undersökningsplanen göras utifrån de kvalitetskriterier som angivits i förfrågningsunderlaget. Följande kvalitetskriterier bör prövas:

frågeställningarnas och rapporteringens relevans i förhållande till undersökningens syfte och inriktning, metod/genomförande samt undersökarens lämplighet och kompetens (se avsnitt 5.2 *Undersökarens lämplighet*). Vid direktval kan länsstyrelsen med fördel använda samma kriterier.

Vilka kriterier som är viktiga vid bedömningen av undersökningsplanen är avhängigt undersökningstypen och vilket syfte undersökningen har, fornlämningstypen, kunskapsläget osv. (se avsnitt 2 *Det uppdragsarkeologiska systemet*). I vissa fall kan exempelvis genomförandet vara överordnat medan det i andra fall är priset som är av avgörande betydelse. Det är därför viktigt att länsstyrelsen rangordnar kvalitetskriterierna efter angelägenhetsgrad.

Länsstyrelsen bör bedöma undersökningsplanen avseende kvaliteten, både i sin helhet, liksom i de enskilda delarna. Vid bedömningen bör länsstyrelsen göra en samlad bedömning av undersökningens relevans och trovärdighet.

Vid bedömningen av undersökningens **genomförande** ska länsstyrelsen ta ställning till om de **preciserade frågeställningar** och förslag till **metoder** som undersökaren föreslagit är lämpliga för den aktuella undersökningen. Länsstyrelsen ska bedöma om undersökningens syfte och inriktning (gäller endast särskild undersökning) såsom de formulerats i förfrågningsunderlaget omsätts på ett relevant sätt i undersökningsplanens frågeställningar och val av metoder.

Det är viktigt att bedöma frågeställningarnas relevans i förhållande till fornlämningens kunskapspotential. Undersökningsplanens beskrivning av genomförandet bör visa att fornlämningens potential utnyttjas på ett fullödigt sätt. Frågeställningar och metoder bör vara *operativa* och *fruktbara*, d.v.s. och att undersökningen kan förväntas ge svar på de frågor som ställs.

Länsstyrelsen ska ta ställning till om undersökningen kan förväntas uppnå vetenskapligt god kvalitet (se avsnitt 2.6.2 *Kvalitet i särskilda undersökningar*). Med vetenskapligt god kvalitet avses att genom ett vetenskapligt arbetssätt och utifrån fornlämningens kunskapspotential skapa meningsfull kunskap. Undersökningens frågeställningar är avgörande för resultatet. De frågeställningar som väljs styr vilka material undersökningen tar fram och vilka tolkningar som är möjliga att göra. Länsstyrelsen bör bedöma forskningsperspektiv och de vetenskapliga frågeställningarnas relevans utifrån aktuell forskning och kunskapsbehov. Ett alltför rutinmässigt förhållningssätt i val av frågeställningar kan riskera att leda till att resultaten från undersökningen endast bekräftar ett rådande forskningsläge. En ytterligare dimension kan vara frågeställningarnas samhällsrelevans, d.v.s. hur undersökaren lyckas sätta undersökningen i relation till aktuella frågor i samhällsdebatten.

Länsstyrelsen ska bedöma om beskrivningen av de olika momenten i genomförandet kan kopplas till frågeställningarna. Metoder och prioriteringar bör tydligt förhålla sig till undersökningens syfte, ambitionsnivå, inriktning och frågeställningar.

Undersökningarna ska genomsyras av ett vetenskapligt arbetssätt och undersökarens uppgift är att finna de mest lämpade metoderna för att undersöka fornlämningen. Alla metoder är inte lämpliga för alla fornlämningar och situationer. Ett oreflekterande angreppssätt kan innebära att man går miste om möjligheterna att erhålla ny information i det arkeologiska materialet. Metodvalet kan även ses som ett uttryck för en värdering av vilken information undersökningen kan tänkas ge. Olika metoder ger olika möjligheter att uppfatta och registrera den information en fornlämning rymmer. Det är också angeläget att metodutveckling sker, d.v.s. att nya metoder prövas vid undersökningar av olika fornlämningstyper.

Undersökningsplanen ska tydligt redovisa om olika delar av undersökningsytan undersöks med olika metodik. De prioriteringar som görs ska redovisas, t.ex. om delar av fornlämningen undersöks intensivt respektive extensivt och i sådant fall med vilka metoder samt om vissa delar eventuellt inte undersöks alls.

Länsstyrelsen bör särskilt uppmärksamma det teoretiska metodresonemanget, d.v.s. hur undersökaren förklarar vilka källmaterial och vilka egenskaper i dessa som kan användas för att besvara frågeställningarna. Det kan handla om förväntade mönster, strukturer och förhållanden i materialet från undersökningen, om både kvantitativa och kvalitativa antaganden om exempelvis utbredning av anläggningar och föremål samt vad dessa representerar och symboliserar.

Analys, speciella bearbetningar och fördjupningsstudier bör motiveras och tydligt relateras till undersökningens preciserade frågeställningar. Om undersökaren förespråkar en ny metod/analys som inte är allmänt känd bör den presenteras så utförligt att länsstyrelsen har möjlighet att bedöma den.

I länsstyrelsens bedömning av undersökningsplanen ingår även att granska att den av undersökaren föreslagna **fyndstrategin** är utformad i enlighet med anvisningarna i förfrågningsunderlaget (se avsnitt 7 *Arkeologiskt fyndmaterial*). Särskild vikt bör läggas på bedömningen av fyndstrategins förslag på hur det förväntade fyndmaterialets ska kunna utnyttjas i tolkningen av undersökningen. Länsstyrelsen ska vidare ta ställning till om undersökarens bedömning av förväntat fyndmaterial förefaller rimlig och om motiveringarna är relevanta för vad som ska tas tillvara liksom eventuella prioriteringar för selektion. Det är även väsentligt att länsstyrelsen bedömer om insatserna för konservering är väl avvägda.

Undersökningen ska ge meningsfull kunskap som kan användas av myndigheter, forskningen och allmänhet (se avsnitt 2 *Det uppdragsarkeologiska systemet*). Länsstyrelsen ska med detta som utgångspunkt ta ställning till den strategi för **rapportering** som presenteras i

undersökningsplanen. Det är viktigt att undersökningsplanens förslag till utformning av rapporteringen beskriver hur resultaten ska kunna nå de i förfrågningsunderlaget utpekade målgrupperna (se avsnitt 8 *Rapportering och dokumentationsmaterial*). Relevansen för den rapportering som föreslås i undersökningsplanen avgörs av undersökningens syfte och inriktning, liksom i vilket avseende den motsvarar den ambitionsnivå som angivits i förfrågningsunderlaget. Det är viktigt att de produkter som rapporteringen ger står i relation till undersökningens omfattning. Rapporteringen från stora undersökningar bör förväntas ge mervärden för samhället.

Länsstyrelsen bör också bedöma strategin för rapporteringen avseende vilket dokumentationsmaterial undersökaren avser lämna in till arkivering. Undersökningsplanen behöver innehålla en tydlig redogörelse för urvalet av dokumentationsmaterial för arkivering, både avseende omfattning och format (exempelvis arkivbeständigt papper) se bilagan till avsnitt 8 *Arkivering av arkeologisk dokumentation*.

5.3.4 Kostnad och kostnadseffektivitet

Efter bedömningen om en undersökningsplan kan resultera i en undersökning av god kvalitet tar länsstyrelsen ställning till om undersökningen kan förväntas bli kostnadseffektiv, d.v.s. uppnår god kvalitet till en rimlig kostnad. Kostnaden för en kostnadseffektiv undersökning ska varken vara högre eller lägre än vad som kan motiveras utifrån undersökningens syfte och inriktning. Arbetsföretagets ekonomi ska inte ligga till grund för vad som bedöms som en rimlig kostnad (prop. Kulturmiljövård 1987/88:104).

Länsstyrelsen bör inledningsvis kontrollera att undersökningsplanens kostnadsberäkning omfattar undersökningens samtliga moment. Kostnaderna bör redovisas som en logisk konsekvens av undersökningens syfte, inriktning, ambitionsnivå, prioriteringar m.m. och redovisas på ett sådant sätt att det är möjligt för länsstyrelsen att bilda sig en uppfattning om kostnadernas rimlighet. Länsstyrelsen ska avgöra om det råder balans mellan kostnad och genomförande, d.v.s. att undersökaren förmår genomföra undersökningen enligt undersökningsplanen för den kostnad som angivits. För anbudsförfaranden se ovan 5.3.2 *Anbudsförfarande* samt avsnitt 4.2 *Anbudsförfarande*.

Bedömningen om kostnadsberäkningen är realistisk gäller både den tidsåtgång som beräknats för olika moment och kostnader för exempelvis analyser, grävmaskiner och konservering. Särskilt viktig är relationen mellan fältarbetets omfattning och undersökningens rapportering. Den beräknade tiden för rapporteringen måste vara tillräcklig för att ta om hand det förväntade resultatet från fältarbetet. Det omfattar också resurser för publicering och eventuella specialstudier och analyser. Det är viktigt att länsstyrelsen tar ställning till om fördelningen av tid är rimlig och om undersökningsplanens kostnadsberäkning har en balans mellan kostnader/tid för fältarbetet och rapporteringen. Om tiden för rapportering blir för knapp i relation till fältarbetstiden försämras undersökningens möjligheter att uppnå god kvalitet. För en kostnadseffektiv undersökning krävs att tillräckliga resurser läggs på under-

sökningens rapportering, d.v.s. att undersökningen kan förväntas ge mervärden i samhället. För en kostnadseffektiv undersökning är det också viktigt att undersökningens resurser motsvarar fornlämningens potential.

6 Beslut

Myndigheters beslutsfattande regleras av Förvaltningslagen (1986:233). Här tas endast sådant upp som är specifikt för länsstyrelsens beslut enligt KML.

Länsstyrelsens beslut enligt 2 kap. 11-13 §§ KML är ett resultat av länsstyrelsens tillståndsprövning. Beslutet fastställer vilka eventuella åtgärder som företagaren behöver vidta för att kunna genomföra sitt arbetsföretag. Beslutet fastställer också företagarens kostnadsansvar för dessa åtgärder enligt 2 kap. 14 § KML.

De flesta beslut enligt 2 kap. 11-13 §§ KML omfattar någon form av villkor för arbetsföretagets genomförande, oftast en arkeologisk undersökning (se avsnitt 1.3 *Tillstånd med villkor* och avsnitt 2 *Det uppdragsarkeologiska systemet*). I dessa fall ska kopia av länsstyrelsens förfrågningsunderlag och undersökarens undersökningsplan biläggas beslutet. Till beslutet ska också fogas en karta över undersökningsområdet samt information om hur man överklagar beslutet. Vid anbudsförfarande ska även utvärderingsprotokollet biläggas (se avsnitt 4.2.2 *Anbudsutvärdering*).

Beslutet är en juridisk handling som ska formuleras så att det är tydligt för berörda parter vad beslutet avser. Det är därför viktigt att se beslutet ur ett användarperspektiv. Beslutet ska innehålla tydlig och användbar information som riktas till den som det gäller, dvs. till företagaren. Själva beslutsdokumentet bör endast innehålla relativt kortfattad information av betydelse för företagaren medan fullständig information om undersökningens genomförande och kostnad återfinns i bilagorna.

Det är viktigt att uppgifterna i förfrågningsunderlaget och undersökningsplanen överensstämmer med beslutet. Där behöver tydligt framgå vilka moment som ska ingå i undersökningen. I de fall ändringar och omprioriteringar av undersökningens kostnad, omfattning och innehåll görs innan beslutet fattas ska dessa ändringar också införas i den undersökningsplan och kostnadsberäkning som biläggs beslutet. Endast handlingar som är giltiga i sin helhet vid beslutstillfället kan biläggas beslutet.

I vissa fall vid särskilda utredningar där tillgången till marken inte blivit löst innan undersökningens början kan tillstånd från markägaren behöva biläggas beslutet.

En kopia av beslutet med tillhörande bilagor ska även sändas till undersökaren, eventuella övriga undersökare som inkommit med undersökningsplaner, kommunen samt till Riksantikvarieämbetet. Besluten används även i Riksantikvarieämbetets uppföljning på nationell nivå av tillämpningen av KML.

6.1 Beslutet som juridiskt dokument

Formuleringarna i länsstyrelsens beslut bör så långt möjligt följa texten i 2 kap. KML. Det gör att länsstyrelsens villkor blir tydliga och att tvivel inte uppkommer om vad beslutet avser vid en eventuell granskning i domstol.

Det är särskilt viktigt att beslutets beslutsmening är korrekt formulerad. Felaktiga formuleringar eller hänvisningar till fel paragraf leder till en begreppsförvirring och kan påverka beslutets giltighet. Ett exempel på en sådan missvisande formulering är när tillstånd ges till själva undersökningen istället för till ingreppet i fornlämningen. Länsstyrelsen ska fatta *beslut om* särskild utredning eller förundersökning och ge *tillstånd* till ingrepp. Beslut om förundersökning måste föregås av en ansökan om ingrepp (se avsnitt 1.1.2 *Ansökning om tillstånd till ingrepp i fornlämning*). Det är också formellt fel att ge tillstånd till ingrepp i fornlämningen enligt 2 kap 12 § vid särskild utredning eller förundersökning eftersom det är länsstyrelsen själv som beslutar om dessa steg för att få ett bättre underlag för tillståndsprövningen. Särskild undersökning kan ställas upp som *villkor* enligt 2 kap. 13 § KML när tillstånd ges till ingrepp enligt 2 kap. 12 § KML.

Länsstyrelsens beslut bör givetvis inte formuleras så att det kan uppfattas som att tillstånd lämnas till annat än det som regleras genom KML (exempelvis tillstånd till att uppföra bostäder eller liknade).

Beslutet fastställer kostnadsansvaret vid arkeologiska undersökningar. Det väsentligt för företagaren att få kännedom om kostnadsbefrielse. Länsstyrelsen bör därför även i de fall företagaren inte är kostnadsansvarig, utan bidrag eller ersättning för undersökningen utgår enligt 2 kap 14§ KML eller Bidragsförordningen (1993:379), upprätta ett beslut ställt till företagaren. När ersättningen är en täckning för kostnader som väsentligt överstiger länsstyrelsens tillståndsbeslut kan det utformas som ett tilläggsbeslut som liksom det ursprungliga beslutet ställs till företagaren i syfte att klarlägga kostnadsansvaret (se avsnitt 2.7.3 *Undantag från kostnadsansvar* och 2.8 *Bidrag och ersättningar vid arkeologiska undersökningar*).

Länsstyrelsens beslutsprocess behöver vara kvalitetssäkrad. Enklast görs detta genom att fler än en handläggare är insatt i ärendet och att beslutet, förutom av handläggaren, även undertecknas av ansvarig chef.

6.1.1 Exempel på beslutsmeningar

Nedan följer ett antal exempel på lämpliga beslutsmeningar för olika typer av beslut enligt 2 kap. 11-13 §§ KML.

För beslut där tillstånd lämnas utan villkor om arkeologisk undersökning bör beslutsmeningen utformas enligt följande:

- Tillstånd till ingrepp i fornlämning enligt 2 kap. 12 § lagen om kulturminnen (KML).

I många fall ställer länsstyrelsen villkor i sitt tillstånd till ingrepp i fornlämningen som inte utgör en arkeologisk undersökning (se avsnitt 1.3 *Tillstånd med villkor*). Ofta rör det sig endast om riktlinjer för ett hänsynstagande vid utförandet av arbetsföretaget men det kan också innebära en kostnad för företagaren enligt 2 kap. 14 § KML, dvs. när särskilda åtgärder ska vidtas för att bevara fornlämningen, exempelvis stängsling, övertäckning eller flytting. Dessa beslut ska fattas enligt 2 kap. 12 och 13 §§ KML.

När tillstånd till ingrepp lämnas utan villkor om arkeologiska insatser bör beslutet innehålla en erinran om anmälningsplikten enligt 2 kap. 10 § KML om en fornlämning påträffas under pågående arbete.

Avslag på ansökan om tillstånd kan också fattas med stöd av 2 kap. 12 § KML. Åtgärder av detta slag som inte föranses av ett arbetsföretag kostnader ska fattas i enlighet med 2 kap. 7 § KML.

Beslut om särskild utredning (se avsnitt 2.4 *Särskild utredning*) bör formuleras enligt följande:

- Beslut om särskild utredning enligt 2 kap. 11 § lagen om kulturminnen (KML).

Beslut om arkeologisk förundersökning (se avsnitt 2.5 *Förundersökning*) bör formuleras enligt följande:

- Beslut om arkeologisk förundersökning enligt 2 kap. 13 § lagen om kulturminnen (KML).

Beslut om schaktningsövervakning (se avsnitt 2.5.2 *Schaktningsövervakning*) bör formuleras enligt följande:

- Beslut om arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning enligt 2 kap. 13 § lagen om kulturminnen (KML).

Beslut om antikvarisk kontroll (se avsnitt 1.3.2 *Antikvarisk kontroll*) bör formuleras enligt följande:

- Tillstånd till ingrepp i fornlämning med villkor om antikvarisk kontroll enligt 2 kap. 12 och 13 §§ lagen om kulturminnen (KML).

Beslut om tillstånd till ingrepp i fornlämning med villkor om särskild undersökning (se avsnitt 2.6 *Särskild undersökning*) bör formuleras enligt följande:

- Tillstånd till ingrepp i fornlämning med villkor om särskild undersökning enligt 2 kap. 12 och 13 §§ lagen om kulturminnen (KML).

Det är viktigt att kontaktuppgifter till länsstyrelsens handläggare liksom den sökandes adress tydligt framgår av beslutet.

6.1.2 Gemensam beslutsmall

För att beslut enligt 2 kap.11-13 §§ KML ska bli konsekventa och korrekta är det lämpligt att länsstyrelsen utgår från en på förhand upprättad mall. Med fördel kan förlagan som upprättats av Riksantikvarieämbetet användas (se *Förlaga beslut*). Den gäller för beslut om utredningar, förundersökningar och tillstånd till ingrepp, vilka är länsstyrelsernas vanligast förekommande fornminnesbeslut. Syftet med en gemensam mall är att dels få en större överensstämmelse mellan de olika länsstyrelsernas beslutsdokument, dels bidra till en mer fullständig redovisning av nödvändiga uppgifter för uppföljning och utvärdering av tillämpningen av KML och på längre sikt bereda väg för ett för samtliga länsstyrelser gemensamt handläggarstöd/beslutsdatabas.

6.2 Beslutsdokumentets innehåll och struktur

Följande avsnitt avser främst beslut om arkeologiska undersökningar men kan i valda delar även tillämpas på andra typer av beslut enligt 2 kap. KML.

Ett beslut enligt 2 kap. 11-13 §§ KML ska stå i överensstämmelse med uppgifterna i förfrågningsunderlaget. Utöver detta ska ett beslut särskilt innehålla ett antal punkter enligt 21 § KRFS 2007:2.

Inledningsvis ska länsstyrelsens beslut om arkeologiska undersökningar innehålla en rad administrativa uppgifter som syftar till att identifiera och definiera fornlämningen, ingreppet och undersökningen såsom landskap, berörd kommun, socken och fastighetsbeteckning. Vidare bör det tydligt framgå om det är ett statligt, kommunalt eller privat företag och vilken typ av exploatering som ska genomföras, exempelvis bostadsbyggande, väg, golfbana. För en särskild utredning ska uppgifter anges om den fornlämningsmiljö eller det landskapsavsnitt som omfattas av utredningen (se avsnitt 3.3.1 *Undersökningsområdet och undersökningens omfattning*). Ett beslut om arkeologisk förundersökning eller tillstånd med villkor om särskild undersökning ska ange den fornlämning som berörs i form av RAÄ-nr alternativt en tillfällig arbetsidentitet. Fornlämningstypen ska anges enligt FMIS lämningstyplista. Beslutet ska också innehålla en uppgift om markanvändning som avser situationen före exploatering dvs markanvändningen på en övergripande nivå i termer av skogsmark, hagmark, åkermark etc. Fornlämningens ålder bör anges som en ungefärlig datering till de olika tidsperioderna (stenålder, bronsålder, järnålder, medeltid, nyare tid) med angivande av äldre, mellersta och yngre del av perioden i den mån det är möjligt. Denna information kan med fördel samlas i en **faktaruta** (se *Förlaga beslut*). Det är viktigt att undersökningsområdets utsträckning på marken eller sjöbotten framgår tydligt på en bifogad karta. Vid större linjeprojekt där utred-

ningar görs i flera delar är det särskilt viktigt att samtliga aktörer är införstådda med vad som har utretts och vad som eventuellt återstår.

Beslutet ska innehålla en kortfattad beskrivning av arbetsföretaget och hur det påverkar fornlämningen/kulturmiljön eller det landskapsavsnitt där undersökningen ska företas.

För en **redogörelse för bakgrunden till ärendet** kan länsstyrelsen antingen hänvisa till förfrågningsunderlaget och undersökningsplanen eller om det behövs kortfattat beskriva förutsättningar och genomförande. Vidare bör länsstyrelsen ange eventuell tidigare handläggning av ärendet och ställningstaganden av betydelse för den fortsatta processen. Det bör också framgå hur ärendet har initierats.

Det är särskilt angeläget att länsstyrelsen tydligt motiverar sina tillståndsbeslut, vare sig det gäller avslag eller tillstånd till ingrepp. En förklaring till varför fornlämningen ska bevaras eller får tas bort skapar förståelse för kulturmiljövårdens arbete och tänkesätt. En pedagogisk och kortfattad sammanfattning av syftet med undersökningen ökar även företagarens förståelse för såväl undersökningen som dess kostnader.

Länsstyrelsen ska också kortfattat redogöra för bedömningen av kostnaden i relation till undersökningens syfte och omfattning, dvs. att undersökningen bedöms kunna genomföras på ett kostnadseffektivt sätt. Vid ett anbudsförfarande utgör utvärderingsprotokollet underlag för denna bedömning (se avsnitt 5.3 *Bedömning av undersökningsplan*).

Beslutet ska ange de krav och **övriga villkor som ställs på företagaren** såsom exempelvis att företagaren ska garantera markåtkomsten för den arkeologiska undersökningen. En förutsättning för genomförandet av en undersökning är att företagaren gör undersökningsområdet tillgängligt för undersökaren. De närmare förhållandena bör regleras i avtal mellan parterna. Länsstyrelsens beslut bör ge erforderliga förutsättningar för undersökaren att avtala med företagaren om att denne ska vidta behövliga praktiska åtgärder, exempelvis att röja marken.

Beslutet ska ange hur länsstyrelsen avser att underrätta företagaren om att de arkeologiska insatserna är avslutade.

Tillståndets giltighet ska vara tidsbegränsat och anpassas till arbetsföretagets planering. Genom en tidsbegränsning kan staten skydda sig mot kostnader som kan uppkomma genom tidigare inte kända förhållanden. Om tillståndet tas i anspråk först efter en längre tid, är det risk att förutsättningarna för den arkeologiska undersökningen radikalt har ändrats genom ett förändrat kunskapsläge, exempelvis på grund av att nya undersökningar har genomförts i området. Det bör tydligt framgå att företagaren måste ansöka om förnyat tillstånd om arbetsföretaget ska genomföras när beslutets giltighetstid gått ut.

Länsstyrelsen ska ange tillvägagångssättet vid **val av undersökare**, om ett anbudsliknande förfarande har använts eller om undersökaren har utsetts genom direktval. Om ett direktval genomförts trots att kostnaden för undersökningen överstiger 20 prisbasbelopp ska länsstyrelsen ange vilket synnerligt skäl som föranlett detta (se avsnitt 4.2 *Anbuds förfarande*). Vidare ska länsstyrelsen motivera varför undersökaren är lämplig att utföra undersökningen. Det bör dessutom alltid hänvisas till att länsstyrelsens krav på undersökaren framgår av det förfrågningsunderlag och den undersökningsplan som biläggs i kopia till beslutet.

Beslutet ska ange den totala **kostnaden** för undersökningen och uppgift om vem som ska bära den med hänvisning till 2 kap. 14 § KML. Kostnaden ska innefatta samtliga kostnader som föranleds av den arkeologiska undersökningen, inklusive underkonsulter, maskin- och etableringskostnader m.m. En särredovisning av de olika utgiftsposterna är inte nödvändig i beslutet då en sådan redovisning framgår av den bifogade undersökningsplanen. I de fall länsstyrelsen vill ta ställning till omfattningen av en rapportering först när undersökningsresultaten föreligger kan länsstyrelsen ange hur stor del av den totala kostnaden som ska disponeras för vidare rapportering och får därmed möjlighet att bedöma undersökningen i två steg, undersökning och basdokumentation respektive vidare rapportering (se avsnitt 3.3.8 *Målgrupper och rapportering*).

Om det finns risk för att tidpunkten för verkställandet av beslutet överskrider undersökningsplanens giltighetstid bör länsstyrelsen ange att kostnaden kan behöva justeras. Det kan då bli aktuellt med en reviderad undersökningsplan och en ny kostnadsberäkning.

Om företagaren blivit beviljad bidrag för undersökningen bör motiveringen till detta samt storleken på bidragsbeloppet vara tydligt angiven.

6.3 Överklagande

Det ska framgå av en bilaga till beslutet hur man överklagar. Enligt 22 § Förvaltningslagen får ett beslut överklagas av den som beslutet angår, om det har gått personen emot och beslutet kan överklagas. Dessutom får kommunen och Riksantikvarieämbetet överklaga länsstyrelsens beslut till förvaltningsdomstolen. Grunden för kommunens överklaganderätt ligger i kommunens planmonopol. Det finns annars risken att kommunens detalj- eller översiktsplan inte skulle kunna genomföras eftersom staten genom länsstyrelsen lägger hinder i vägen, utan att kommunen skulle kunna föra talan mot detta.

För den klagande gäller att överklagande ska göras skriftligt och ha inkommit till länsstyrelsen inom tre veckor från den dag då klaganden fick del av beslutet (23 § Förvaltningslagen). För Riksantikvarieämbetet gäller tre veckor från beslutsdatum.

För att undvika eventuella stopp i undersökningen och oklara juridiska och ekonomiska förhållanden bör undersökaren inte påbörja undersökningen innan tiden för överklagande

har löpt ut. Om ett beslut överklagas ska länsstyrelsen omgående informera den undersökare som enligt beslutet skulle utföra undersökningen. Länsstyrelsen bör också informera en undersökare som avser att överklaga ett länsstyrelsebeslut i samband med ett anbudsförfarande att denne bör begära inhibition, dvs. att domstolen förordnar att inga åtgärder får vidtas för att verkställa det överklagade beslutet.

7 Arkeologiskt fyndmaterial

De flesta arkeologiska undersökningar genererar fynd. De fynd som tas om hand och bevaras blir därigenom den fysiska länken till en arkeologisk plats som i övrigt kan vara helt borttagen. Fynden är även en viktig nyckel till kunskapen om och tolkningen av en fornlämning. De är ett källmaterial både till tolkningen av den pågående undersökningen och för framtida forskningsfrågor. Fynden är även viktiga för arbetet med tillgängliggörandet och spridandet av kunskap om arkeologin till en bredare allmänhet.

En arkeologisk undersökning är inte avslutad förrän rapporteringen är slutförd och samtliga fynd har registrerats, konserverats och uppordnats inför vidare transport till mottagande museum. Att omhändertagandet av fynden är en viktig del av den arkeologiska processen har bl.a. framhållits i regeringspropositionen "Uppdragsarkeologi m.m." från 1997 (1996/97:99 s. 24). Vilka frågeställningar och metoder som väljs inför en undersökning påverkar vilka fynd eller fyndmaterial som sedan påträffas, tas tillvara och slutligen lämnas in till museer. Länsstyrelsen har i sin roll som beställare det yttersta ansvaret för att ett relevant fyndmaterial tas tillvara och att detta fyndmaterial sedan behandlas på ett sådant sätt att det kan bevaras för framtiden.

Med fornfynd avses såväl artefakter, d.v.s. av människan fabricerade föremål, som eko- och geofakter, d.v.s. organiskt respektive oorganiskt provmaterial för olika sorters analyser (exempelvis makrofossil, kol och pollen). Provtagning genomförs för att få underlag för datering, funktions- och miljöbedömningar.

För att bli tilldelad arkeologiska undersökningar ska en undersökare ha rutiner för att samla in, hantera och förvara fynd på ett godtagbart sätt i väntan på eventuell konservering och fyndfördelning och slutligen transport till mottagande museum. Den tid som fynden förvaras hos undersökaren kan vara relativt lång, ibland flera år. Det är därför viktigt att undersökaren har sådana rutiner för fyndhantering att fynden inte förstörs (se avsnitt 5.2 *Undersökarens lämplighet* och rapporten *Fysiskt omhändertagande av arkeologiskt fyndmaterial: från fält till museum*).

Fornfynden har legat helt stilla i en tämligen stabil miljö under mycket lång tid. När fynd av exempelvis metall exponeras för luftens syre sker en dramatisk förändring av bevarandeförhållandena och omedelbara åtgärder krävs för att minska den nedbrytning som då startar. En dialog mellan undersökare och konservator är en förutsättning för att fyndens nedbrytningsprocess ska kunna bromsas och ett bevarande möjliggöras.

Att konservering av fynden är en del av den uppdragsarkeologiska processen framhålls i regeringspropositionen "Uppdragsarkeologi m.m." (1996/97:99 s. 24), vilket ledde till att kostnadsansvaret för förstagångs- konserveringen ålades företagen. Detta innebär att länsstyrelsen ska försäkra sig om att alla de föremål med konserveringsbehov som under-

sökaren avser att lämna in till mottagande museum också blir konserverade och att det i undersökningsplanens kostnadsberäkning finns erforderliga medel för detta. Att de föremål och övriga fynd som är av vikt för förståelsen av den plats som undersökts, bevaras på ett för framtiden hållbart sätt är en förutsättning för att uppdragsarkeologin ska kunna leva upp till sitt samhällsuppdrag.

De dokument i form av förfrågningsunderlag och undersökningsplan som styr fyndinsamlingen/hanteringen och som upprättas inför en undersökning ska vara baserade på fullgoda kunskapsunderlag. Trots detta behöver oftast de ursprungliga planerna justeras och omprioriteringar kan behöva genomföras under undersökningens gång. Den fyndstrategi som undersökaren formulerat bör då revideras i dialog med länsstyrelsen. Det åligger länsstyrelsen att inom ramen för sin tillsyn följa upp insamlandet av fynd och hur dessa hanteras både i fält och inomhus i väntan på fyndfördelning.

7.1 Länsstyrelsens beställning av fyndstrategi

Utifrån undersökningens syfte och eventuella inriktning ska länsstyrelsen ge anvisningar för fyndinsamling, fyndhantering och konservering. Dessa anvisningar utgör sedan ramverk för den fyndstrategi som undersökaren tar fram i samband med upprättandet av undersökningsplanen (se avsnitt 3.3.11 *Fyndstrategi*). Strategin bör innehålla såväl en bedömning av förväntat fyndmaterial och en beskrivning av metoder för fyndinsamling som en redogörelse för hur fyndhantering och konservering ska genomföras. Fyndstrategins omfattning är beroende av den aktuella undersökningens storlek och komplexitet.

I och med att fynd är en viktig nyckel till kunskapen om och tolkningen av en fornlämning bör länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget, oavsett typ av undersökning, efterfråga en tydlig koppling mellan undersökningens syfte/ inriktning och frågeställningar och hur fynden kan bidra till att uppnå och besvara dessa. I fyndstrategin anges även med vilka metoder undersökaren avser att samla in fyndmaterialet, exempelvis insamlandet av fiskben med hjälp av sållning. Ett fyndinsamlade och därigenom en grävningsteknik som i hög utsträckning är korrelerad till frågeställningarna leder till att ett både snävare och mer informationsrikt fyndmaterial tas tillvara. Slutligen bör fyndstrategin redogöra för hantering, förvaring och transporter av fyndmaterialet från fältsituationen, konserveringsfasen och rapporteringen fram till överlämnandet till mottagande museum.

Fyndstrategin bör utformas i samråd mellan undersökare och en konservator. Om undersökaren förväntar sig att finna benmaterial bör även osteologisk expertis rådfrågas för bedömning av omhändertagande, eventuell selektering och etisk hantering (se vidare nedan).

Om en överenskommelse finns mellan Riksantikvarieämbetet och länsmuseum i det aktuella länet eller att länsmuseum har en så kallad stående begäran om att få arkeologiskt fyndmate-

rial fyndfördelat till sig bör länsstyrelsen ange detta i förfrågningsunderlaget. Undersökaren har inför upprättandet av fyndstrategin då möjlighet att ta kontakt med museet för att föra en dialog kring både insamlandet av fynd och om hur museet vill att fynden ska dokumenteras, registreras, uppordnas och förpackas.

7.1.1 Insamling

Vilket syfte en undersökning har får ofta återverkningar på insamlingen av fynd. En *särskild utredning* har som sitt huvudsakliga syfte att konstatera om fornlämningar kan komma att beröras av ett planerat arbetsföretag. Detta för att möjliggöra för företagaren och länsstyrelsen att planera arbetsföretaget på ett sådant sätt att fornlämningar inte berörs eller att ingrepp minimeras (se avsnitt 2.4 *Särskild utredning*). I och med att målsättningen så långt möjligt är ett bevarande av fornlämningar bör undersökaren i samband med utredningsgrävning undvika att göra så stora ingrepp i den nypåträffade fornlämningen att fyndmaterial behöver samlas in. I vissa sammanhang kan det dock vara befogat att samla in ett mindre urval fynd som ett "bevismaterial" på lämningens fornlämningsstatus. Att samla in föremål för registrering och sedan återdeponera föremålen i något av de upptagna schakten är inte lämpligt. Möjligheten att återfinna dessa föremål vid en eventuell kommande förundersökning är oftast mycket små. Dessutom kan föremålen fara illa av att ligga i tättslutande plastpåsar i och med att nedbrytningsprocessen redan har börjat. När det gäller förundersökningar i avgränsande syfte eller antikvariska kontroller, d.v.s. undersökningstyper som även de syftar till att undvika intrång i fornlämning, bör samma förhållningssätt till insamling av fynd gälla.

Vid en *arkeologisk förundersökning*, som ska fungera som ett fullgott besluts- och planeringsunderlag inför en tillståndsprövning, är däremot insamlandet av de fynd som påträffas en viktig del av själva förundersökningen. För att länsstyrelsen ska kunna ta ställning till om tillstånd för ett borttagande kan ges och i sådant fall under vilka villkor, bör förundersökningen kunna svara på frågor som vilken tidställning, utbredning och sammansättning fornlämningen har (se avsnitt 2.5 *Arkeologisk förundersökning*). Att fastställa vilka fynd, såväl artefakter som eko- och geofakter, som fornlämningen innehåller utgör ett självklart moment för att besvara dessa frågor. Här bör grundinställningen vara att samtliga fynd (artefakter) som påträffas under förundersökningen också samlas in, dokumenteras och sparas, möjligen med undantag för uppenbart sentida föremål som efter en registrering kan kasseras. Att återdeponera föremål i samband med en förundersökning är inte acceptabelt med tanke på att fynden utgör en viktig del av det material som ska ligga till grund för länsstyrelsens bedömning av fornlämningens kunskapspotential. Dessutom bör, i de fall den särskilda undersökningen ska föregås av ett anbudsförfarande, intresserade undersökare kunna få möjlighet att ta del av det påträffade fyndmaterialet om de så önskar. Vid förundersökningar som genomförs i form av schaktningsövervakningar kan fyndinsamlandet vara betydligt mer restriktivt, speciellt i städer med ofta omrörda men mycket fyndrika kulturlager.

Om fornlämningen förväntas innehålla föremål med konserveringsbehov, ska kostnader för konservering tas upp i kostnadsberäkningen. De föremål som har konserveringsbehov bör konserveras inom ramen för förundersökningen och inte invänta en kommande särskild undersökning, i och med att förundersökningen inte med automatik leder vidare till en särskild undersökning.

Den vetenskapliga inriktning som länsstyrelsen anger för en *särskild undersökning* har ofta återverkan på vilka fynd, såväl artefakter som eko- och geofakter, som samlas in respektive eventuellt selekteras bort. Även den ambitionsnivå som länsstyrelsen väljer får återverkningar på vilka fynd som samlas in. Länsstyrelsen bör i sina anvisningar eftersträva en tydlig koppling mellan val av inriktning, ambitionsnivå och instruktioner inför fyndinsamlingen. Om exempelvis en viss kronologisk period ska prioriteras bör anvisningar ges om hur undersökaren ska behandla fyndmaterial från övriga kronologiska perioder. Anser länsstyrelsen att en selektion ska göras bör man ge anvisningar om hur detta ska genomföras; en selektion kan ske i själva insamlingskedet men bör företrädesvis göras efter registrering och dokumentation. Exempelvis kan insamlande av slagg på en järnframställningsplats vara en prioriterad uppgift, men efter registrering och analys kan merparten av slaggen kasseras. Vid andra tillfällen kan fotografering vara ett sätt att dokumentera föremål innan de kasseras.

Inför en särskild undersökning kan även länsstyrelsens val av målgrupper få en viss inverkan på insamlandet av fynd. Om allmänheten anses vara en viktig målgrupp kan föremål med pedagogiskt värde vara viktiga att omhänderta. Exempelvis kan sentida föremål som ur forskningssynpunkt är tämligen ointressanta användas för att tydliggöra ett långt nyttjande av en plats. Om allmänheten får möjlighet att delta i undersökningen bör alla fynd åtminstone initialt tas om hand. I båda dessa exempel bör dock övervägas om inte föremålen slutligen ska kasseras.

Fyndstrategin bör inledas med undersökarens bedömning av vilka fynd/fyndkategorier - och ungefär hur många av respektive kategori - undersökaren förväntar sig att finna. Bevarandegraden för olika fyndmaterial bör tydliggöras i och med att den påverkar både insamlandet och behovet av konservering. Redogörelsen kan med fördel göras i samråd med konservator, som utifrån exempelvis jordanalyser och förhållanden på platsen kan uppskatta möjliga fyndmaterial och nedbrytningsgrad.

Utifrån bedömningen av det förväntade fyndmaterialet redogör undersökaren sedan för och motiverar vilka fynd/fyndkategorier som man avser att ta tillvara. Om undersökaren har för avsikt att endast samla in delar av det förväntade fyndmaterialet, d.v.s. om vissa fynd/fyndkategorier kommer att selekteras bort, anges detta och motiveras tydligt. Fyndinsamling och eventuell selektion ska baseras på de anvisningar som länsstyrelsen givit.

I fyndstrategin ingår även en redogörelse för vilka metoder som undersökaren avser använda vid insamlandet. Det är av avgörande betydelse för ett fyndmaterials art och omfattning om det har samlats in i samband med maskingrävning, grävning med spade, på hackbord eller har vattensållats. Vidare kan de metoder som undersökaren föreslår för genomförande av undersökningen få återverkningar på fyndinsamlingen, exempelvis kan användandet av metalldetektor rendera stora fyndmaterial som för sitt bevarande kräver konserveringsinsatser. Det är således viktigt att undersökaren redogör för vilka konsekvenser de valda undersökningsmetoderna kan få för insamlandet av fynd.

I fyndstrategin ingår även en redogörelse för möjligheten att återfinna eko- och geofakter och hur undersökaren avser att hantera dessa. Ett bevarande kan vara motiverat för att möjliggöra kontroll och eventuell upprepad analys av det insamlade materialet.

7.1.2 Fyndhantering

Länsstyrelsen bör i förfrågningsunderlaget efterfråga både undersökarens generella rutiner för fyndhantering och eventuell specifik hantering av vissa fynd/fyndkategorier från den aktuella undersökningen, exempelvis skrymmande eller vattendränkta föremål. Med fyndhantering avses såväl det fysiska omhändertagandet från insamling till överlämnande till mottagande museum som dokumentation i form av registrering, beskrivning och avbildning. Genom att i förfrågningsunderlaget ge tydliga anvisningar om vilka uppgifter som undersökaren ska inkomma med kan länsstyrelsen vinnlägga sig om att fynden hanteras på ett sådant sätt att ett långsiktigt bevarande möjliggörs.

Dokumentation

Dokumentation av fyndens kontextuella sammanhang och stratigrafiska läge kan ske på olika hög detaljeringsnivå. Föremål kan punktinmätas, samlas in i fastställda enheter, exempelvis kvadratmeter rutor, eller per anläggning/grävenhet. I fyndstrategin ingår att undersökaren redogör för hur fynden kommer att dokumenteras och om olika fynd/fyndkategorier kommer att dokumenteras på olika sätt, exempelvis punktinmätning av fynd vars stratigrafiska läge kan ha betydelse för den fortsatta tolkningen.

Registrering av fynden görs numera oftast digitalt. Om länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget angivit till vilket museum fynden kommer att föras, bör undersökaren ta kontakt med det mottagande museet för att diskutera vilken information som museet vill ska ingå i registreringen. Det är väsentligt att registreringen kan återanvändas av det mottagande museet och att den programvara som undersökaren använder är kompatibel med museets fynddatabaser. Om fynden har kasserats efter registreringen ska detta framgå tydligt i fyndlistan. Det är även önskvärt att det finns noteringar om vilka fynd som har konserverats.

Databasregistreringen kan med fördel kompletteras med någon typ av avbildning och då speciellt av föremål som är av betydelse för tolkningen av undersökningen. Det vanligaste sättet att avbilda ett föremål är genom fotografering, men teckning eller till och med laser-

skanning kan i vissa fall vara lämpligt. Den senare tekniken gör det möjligt att åstadkomma två- respektive tredimensionella digitala bilder, vilket är en fördel då föremålets ytskikt är det primära att dokumentera, exempelvis avtryck i lerklining eller bruksspår på verktyg.

Fysisk hantering

Hur man väljer att hantera och förvara fynden har stor betydelse för det långsiktiga bevarandet och för framtida forsknings-, analys- och utställningsmöjligheter. Det har också betydelse för hur omfattande, kostsamt och komplicerat ett eventuellt konserveringsarbete blir och vilken information som kan utvinnas för att ge svar på de arkeologiska frågeställningarna. Det är sålunda väsentligt att undersökaren känner till gällande rutiner för fyndhantering.

I fyndstrategin ingår att undersökaren redogör för hur man avser att hantera och förvara fynden på ett betryggande sätt och därmed skyddar dem från mekanisk, fysisk och kemisk nedbrytning. I strategin har undersökaren även möjlighet att beskriva hur man avser att hantera de fynd som återkommande förevisas och som därmed kan påverkas negativt ur ett bevarandeperspektiv. Vidare bör det klart framgå att undersökarens personal och underkonsulter har erforderliga kunskaper om fyndhantering i fält och under den arkeologiska processens alla faser. Fyndstrategin bör också beskriva om undersökaren arbetar enligt några europeiska och internationella standarder.

Konservatorn kan vara behjälplig vid utformningen av hur fyndhanteringen ska gå till, d.v.s. hur fynd av olika material ska omhändertas och förvaras i fältsituationen, och även informera arkeologerna i den fysiska hanteringen av fynd (se rapporten *Fysiskt omhändertagande av arkeologiskt fyndmaterial: från fält till museum*). Det är en fördel om det vid varje undersökning finns en fyndansvarig arkeolog som ser till att fyndhanteringen görs i enlighet med vad som angivits i fyndstrategin och som kan ha löpande kontakt med konservator.

Förvaring

Genom hela den arkeologiska processen, från friläggning till museimagasin, ska fynden förvaras optimalt i förhållande till sina behov. I fyndstrategin ingår en redogörelse för hur undersökaren avser att förvara fynden såväl i fält som under rapporteringsfasen. Det är väsentligt att materialet och utrustningen är anpassade till det förväntade fyndmaterialet. Resurser i form av kylförvaring, våtförvaring, torrförvaring och säkerhetsaspekter är dessutom viktiga faktorer att beakta. Vidare är det väsentligt att förvarings-, märknings- och packmaterial är av godkänd standard. Det är angeläget att en dialog förs med konservator om såväl rutiner för förvaring av fynden i fält som kontinuerlig översyn av permanenta magasinutrymmen för att uppnå en kvalitetssäkrad fyndhanteringsprocess (se rapporten *Fysiskt omhändertagande av arkeologiskt fyndmaterial: från fält till museum*).

Transport

För att undvika onödig åverkan är det väsentligt att fynd transporteras på ett för ändamålet anpassat sätt. En beskrivning av hur fynden kommer att transporteras bör därför ingå i fynd-

strategin (se rapporten *Fysiskt omhändertagande av arkeologiskt fyndmaterial: från fält till museum*).

7.1.3 Konservering

Konserveringen av ett föremål sker oftast i två olika steg; initialt görs förebyggande eller preventiva insatser som syftar till att fördröja nedbrytningen genom att påverka föremålets yttre omständigheter, exempelvis genom att förvara föremålet i en klimatanpassad miljö. Aktiv konservering utförs av konservator och avser de åtgärder som syftar till att få fram ytterligare information ur föremålet och bromsa nedbrytningsförloppet så att föremålet kan bevaras för framtiden (se faktabladet *Arkeologisk konservering – bevarande och analys*).

Behovet av konservering är självklart olika beroende på såväl fornlämningens typ och fysiska närmiljö som typ av undersökning. Det ankommer på länsstyrelsen att ge ramar för en eventuell konservering av insamlat fyndmaterial utifrån undersökningens syfte, inriktning och ambitionsnivå. Inför upprättandet av förfrågningsunderlag för komplicerade undersökningar kan länsstyrelsen behöva ta kontakt med en konservator för att rådgöra kring hur anvisningarna bör utformas.

För att kunna ta ställning till om de föreslagna konserveringskostnaderna är relevanta bör länsstyrelsen begära en redovisning av hur dessa har beräknats, d.v.s. en ungefärlig uppskattning av antal och typ av föremål som ska konserveras. Eventuella urval motiveras noga och bör föregås av en diskussion med konservator och mottagande museum om sådant har angivits av länsstyrelsen. En kortfattad redogörelse för vilka konserveringsmetoder som kommer att användas bör också ingå i fyndstrategin. Den konservering som föreslås i fyndstrategin kan dock komma att behöva justeras under undersökningens gång både avseende vad som ska konserveras och själva kostnaden. Dessa eventuella justeringar och framför allt diskussioner om urval bör göras i samråd mellan undersökare och länsstyrelse och även involvera konservator och mottagande museum.

Var konserveringen kommer att genomföras och eventuellt av vilken konservator är uppgifter som ska ingå i fyndstrategin. Om institutionen eller konservatorn är okänd för länsstyrelsen ska undersökningsplanen kompletteras med uppgifter om organisation, resurser, kompetens och erfarenhet. Med resurser avses lokaler, utrustning och material för att genomföra uppdraget (se avsnitt 5.2 *Undersökarens lämplighet*).

I fyndstrategin redogörs för hur undersökaren kommer att samarbeta med konservator både inför undersökningen i samband med upprättandet av fyndstrategin, under fältarbetet samt i samband med konserveringen av de fynd som ska lämnas in till mottagande museum. En nära dialog med konservatorn är av avgörande betydelse för att fynden ska kunna bevaras och för att den information som fynden kan ge tillvaratas. Därför bör en konservator vara delaktig i hela den uppdragsarkeologiska processen, speciellt avseende de mer omfattande och komplexa undersökningarna. Konservatorn behöver vara väl insatt i undersökningens

vetenskapliga mål och i den arkeologiska processen för att kunna bidra med kunskap och utföra sin del av arbetet på ett tillfredställande sätt. Det är eftersträvansvärt att konserveringen påbörjas parallellt med att undersökningen genomförs så att de observationer som konservatorn gör i samband med framför allt framprepareringen liksom resultat av eventuella analyser, kan infogas i tolkningar och därefter i rapporteringen. Ett av syftena med konserveringen är att föremålen ska bli tolkningsbara och därför är det i de flesta fall optimalt att konservera dem innan de ska studeras.

Om undersökningen förväntas ge stora fyndmängder bör undersökaren överväga att anlita en konservator som arbetar på undersökningsplatsen. Fältkonservatorn kan då ansvara både för fyndhanteringen och för den förebyggande konserveringen. Att en konservator medverkar i fältsituationen innebär även ett snabbare informationsutbyte mellan konservatorn och arkeologerna, något som är till gagn för såväl tolkning som eventuella prioriteringar.

Konservatorns beskrivning och motivering av vilka konserveringsmetoder som kommer att användas bör biläggas fyndstrategin. De åtgärder som föreslås ska förändra föremålen så lite som möjligt med hänsyn till deras autenticitet. De material och konserveringsmetoder som används ska vara väl beprövade och i möjligaste mån återbehandlingsbara, d.v.s. inte försvåra för framtida analyser och behandlingar. Miljö- och hälsoaspekter bör beaktas vid val av material och metod. Vald metod ska följa internationellt vedertagna konserveringsetiska normer. Samtliga iakttagelser och åtgärder dokumenteras noggrant i en konserveringsrapport (se faktabladet *Arkeologisk konservering – bevarande och analys*).

Fyndstrategin bör även ta upp hur undersökaren kommer att hantera de konserverade fynden i väntan på fyndfördelning då speciella krav exempelvis på klimatanläggning kan vara aktuella.

7.1.4 Kostnadsberäkning

Kostnader för fyndhantering respektive konservering av fynd ska vara tydligt redovisade i kostnadsberäkningen. Kostnaden för konservering beräknas vanligtvis av konservatorn, utifrån de diskussioner kring förväntat fyndmaterial och eventuella urval/prioriteringar som förts mellan undersökare och konservator. Vad kostnaderna avser ska vara tydligt redovisade i och med att det kan röra sig om både tid och material, exempelvis inköp av packmaterial och förvaringslösningar m.m. I den mån naturvetenskapliga materialanalyser kommer att genomföras inom ramen för konserveringen ska dessa särredovisas.

Eftersom kostnadsberäkningen baseras på en uppskattning av fyndmängd/kategorier kan kostnaderna behöva justeras under undersökningens gång. Om fyndmaterialet visat sig ha en annan omfattning eller vara i en annan kondition än beräknat bör undersökaren snarast kontakta länsstyrelsen för vidare diskussion.

7.2 Kassering av föremål

Som nämnts ovan kan länsstyrelsen, utifrån en bedömning av en fornlämnings kunskapspotential, ge anvisningar om att vissa fynd/fyndkategorier har en lägre prioritet och därför ska selekteras. Detta kan antingen innebära att dessa fynd/fyndkategorier överhuvudtaget inte samlas in eller att de efter registrering och eventuell analys ska kasseras. Undersökaren kan också utifrån länsstyrelsens val av inriktning föreslå en selektion av vissa fynd/fyndkategorier. De fynd som påträffas i samband med en uppdragsarkeologisk undersökning blir med automatik statlig egendom. Enligt 6 § i förordningen (1996:1191) om försäljning av statens lösa egendom får staten endast göra sig av med lös egendom om egendomen inte längre behövs för statens verksamhet eller blivit obrukbar. Av detta skäl är det viktigt att det framgår av besluthandlingen (förfrågningsunderlaget och/eller undersökningsplanen) att undersökaren kan kassera delar av det insamlade fyndmaterialet.

En selektion av fynd kan vara aktuellt framför allt inom ramen för en särskild undersökning. Fyndinsamlingen i samband med en särskild utredning bör vara generellt restriktiv medan i princip samtliga fynd som påträffas under en förundersökning bör tas tillvara och sparas, undantaget förundersökningar som genomförs i form av schaktningsövervakning (se ovan 7.1.1 *Insamling*).

Att selektera och kassera fynd ska alltid göras med stor försiktighet och tydligt kunna motiveras utifrån den inriktning och de frågeställningar som satts upp inför undersökningen. Fynd som har samlats in dokumenteras alltid innan de kasseras. Dokumentationens omfattning kan variera och är beroende på föremålstyp. En registrering ska alltid finnas med uppgift om sakord, antal alternativt vikt och lägesangivelser samt att fyndet är kasserat. I vissa fall kan det vara påkallat att göra en mer detaljerad skriftlig beskrivning och någon form av avbildning, exempelvis teckning, fotografering eller skanning.

Provmaterial för tillvaratagande av eko- och geofakter slängs som regel efter analys. I vissa sammanhang kan det dock vara befogat att spara de frampreparerade materialen (exempelvis fröer eller kol), speciellt om de har stor betydelse för tolkningen av undersökningen.

Kasserandet av fynden ska ske under ordnade former. Om fynden ska och kan kasseras redan i samband med fältsituationen kan det vara lämpligt att de lämnas med dumpmassor från undersökningsplatsen. Detta föresätter dock att den dumpade jorden inte säljs vidare och kan hamna på platser där de kasserade fynden kan komma att uppfattas som indikatorer på en fast fornlämning. Ett annat alternativ är att lämna det kasserade materialet till återvinningscentraler eller kommunala soptippar. Ett ytterligare alternativ kan vara att undersökaren själv destruerar materialet. Innan fynd kasseras bör det dock övervägas om de kan användas i utbildningssammanhang eller komma till nytta i pedagogisk verksamhet, exempelvis i museernas barnverksamheter.

Det sätt på vilket fynd har kasserats ska tydligt anges och motiveras i basdokumentationen alternativt i de slutrapporter som upprättas efter en särskild undersökning.

7.3 Männsliga kvarlevor

I samband med arkeologiska undersökningar påträffas ofta mänskliga kvarlevor i såväl förhistoriska gravar och gravfält som övergivna kyrkogårdar och under kyrkobyggnader. Med mänskliga kvarlevor avses här hela eller delar av kroppar från döda människor och utgörs av ben, tänder, aska och mjukvävnader.

Enligt 2 kap 4 § KML ska de fornfynd som påträffas i eller vid en fast fornlämning och har samband med denna tillfalla staten. Under förutsättningen att materialet bedöms vara av vetenskapligt värde ska det efter fyndfördelning sedan förvaras och bevaras på ett ur museal synpunkt godtagbart sätt.

Avseende mänskliga kvarlevor kan det dock i vissa fall finnas skäl till att kvarlevorna inte ska förvaras i ett museum utan återlämnas eller återbegravas. Eventuella anspråk på återbegravning av mänskliga kvarlevor som påträffats vid arkeologiska undersökningar bör bedömas från fall till fall. Vid bedömningen bör såväl vetenskapliga som etiska och kulturella aspekter beaktas. Om en markexploatering berör eller kan beröra sådana gravar eller kvarlevor bör länsstyrelsen redan i samrådsskedet föra en dialog med berörd församling eller organisation. Detta för att dels informera om undersökningens genomförande, dels diskutera frågan om det finns andra anspråk på kvarlevorna än statens.

Inför en arkeologisk undersökning är det önskvärt om länsstyrelsen redan i beslutet anger hur de mänskliga kvarlevorna ska hanteras. För att bedöma kvarlevornas vetenskapliga värde bör länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget understryka vikten av att undersökningsplanen tas fram i samråd med osteologisk expertis. Det är vidare önskvärt att en osteolog deltar i eller kontinuerligt konsulteras under undersökningens gång både för hanteringen av kvarlevorna och för bedömningen av deras vetenskapliga potential. Under undersökningens genomförande kan bedömningen av kvarlevornas värde komma att förändras, vilket kan leda till att länsstyrelsen behöver revidera sitt beslut. Det är därför viktigt att länsstyrelsen håller löpande kontakt med församlingen/organisationen under undersökningens gång.

Om länsstyrelsen bedömer att kvarlevorna har stort vetenskapligt värde samtidigt som det även finns en uttalad önskan om återlämning eller återbegravning, bör länsstyrelsen undersöka möjligheten att gravsättningen kan ske på en sådan plats och under sådana omständigheter att det finns möjlighet att ta upp kvarlevorna igen. En återlämning eller återbegravning förutsätter dock att det finns en legitim mottagare av de mänskliga kvarlevorna. Återbegravning av mänskliga kvarlevor som påträffats på kyrkogårdar har exempelvis skett i speciella kistor som placerats i kyrkans vapenhus (Björnlunda kyrka i Södermanland). Andra möjliga förvaringsplatser skulle kunna vara gravkor eller inrättandet av speciella benhus.

Sådana lösningar kräver dock att ett långsiktigt bevarande kan garanteras, varför både osteolog och konservator bör vara involverade i iordningsställandet av platsen.

Innan en återlämning eller återbegravning kan ske är det av vikt att materialet dokumenteras och genomgår en osteologisk analys. Om återbegravningen innebär att kvarlevorna är tillgängliga för ytterligare analyser märks de tydligt med identifikationsuppgifter. I basdokumentationen från den arkeologiska undersökningen anges, förslagsvis under de Tekniska och Administrativa uppgifterna, om kvarlevorna har återbegravts och i sådant fall hur, var och när.

7.4 Fyndfördelning

Fyndmaterial som insamlas genom arkeologiska undersökningar är statens egendom. Undersökaren ansvarar för fyndens förvaring och säkerhet i väntan på ett beslut om fyndfördelning. Besked om fyndfördelningen meddelas av Riksantikvarieämbetet till undersökaren, mottagande museum, länsstyrelsen och Statens historiska museer genom att kopior av beslutet med uppgift om fyndmaterial och mottagarmuseum skickas till samtliga parter. Efter fyndfördelningen bör undersökaren snarast möjligt överlämna fyndmaterialet till utsett mottagande museum.

I 2 kap. 17 § KML ges Riksantikvarieämbetet ansvar för att besluta om fyndfördelning, d.v.s. hos vilket museum ett fyndmaterial ska placeras. Syftet med fyndfördelningen är att uppnå en optimal placering av fynden. Riksantikvarieämbetets arbete sker löpande och i ett nära samarbete med omkring 30-35 svenska museer. Målsättningen är att så långt möjligt placera fynden i enlighet med museernas önskemål, hos museer som uppfyller kravet på att kunna vårda fynden för framtiden och där fyndmaterialet har störst anknytning. Arbetet med fyndfördelningen sker utifrån ett långsiktigt perspektiv, i samklang med uppbyggnaden av museernas samlingar.

Äganderätten till materialet styrs av fyndfördelningsbeslutet. Museer som får arkeologiska fynd genom fyndfördelning tar därför också på sig ett långsiktigt ansvar för materialets vård, förvaring och bruk. Fynd som tillförs ett statligt museum ägs även fortsättningsvis av staten medan fynd som fördelas till andra, icke-statliga museer övergår i mottagande museums ägo. Beslutet är juridiskt bindande och kan inte överklagas. Det är därför viktigt att Riksantikvarieämbetet för en dialog med de mottagande museerna kring materialet innan fyndfördelningsbeslutet tas. Museerna anmäler önskemål om förvärv av fyndmaterial efter dialog med Riksantikvarieämbetet, men generella önskemål om fynd kan också lämnas till Riksantikvarieämbetet på förhand i form av en särskild skriftlig anhållan. Information om museernas önskemål förvaras hos Riksantikvarieämbetet i väntan på att basdokumentationen från den arkeologiska undersökningen skickas in. Kontinuerlig kontakt hålls med museerna angående önskemål om fyndmaterial.

Enligt nuvarande system tas beslutet om fyndfördelning när undersökningen är rapporterad, basdokumentationen är godkänd av länsstyrelsen och skickad till Riksantikvarieämbetet för inskrivning i det digitala fornminnesinformationssystemet FMIS. Efter inregistrering i FMIS skickas rapporten vidare till Riksantikvarieämbetets Samhällsavdelning för beslut om fyndfördelning. Basdokumentationen utgör underlaget för beslutet. Ett beslut tas för det fyndmaterial som redovisas i basdokumentationen. Saknas fyndlista kan ärendet handläggas och undersökaren kan då behöva vänta onödigt länge på beslutet och förvara materialet under en längre period.

Är flera museer intresserade av samma fyndmaterial, måste särskilda överväganden göras för att nå fram till ett fyndfördelningsbeslut (se nedan beträffande huvudriktlinjer för fyndfördelningen).

Idag fyndfördelas merparten av det arkeologiska fyndmaterialet till läns museerna. Det regionala statliga museet Lunds Universitets Historiska Museum (LUHM) tar emot fyndmaterial från Skåne län. Statens historiska museer (SHM och KMK) tar emot fyndmaterial från hela Sverige, men i avsevärt mindre utsträckning än tidigare. Statens Maritima Museer (SMM), samt i viss mån även läns museer, tar emot fynd från marin arkeologiska undersökningar. Även några kommunala museer tar emot arkeologiskt fyndmaterial genom fyndfördelning.

Från undersökare till fyndfördelningsbeslut – ärendegång inför fyndfördelning

- undersökaren lämnar basdokumentationen till länsstyrelsen
- länsstyrelsen godkänner basdokumentationen
- undersökaren skickar två exemplar av basdokumentationen till Riksantikvarieämbetet för inskrivning i FMIS
- basdokumentation som inte omfattar fyndmaterial läggs *ad acta* av FMIS och skickas till ATA för arkivering efter inskrivning
- basdokumentation som omfattar fyndmaterial skickas till Samhällsavdelningen för beslut om fyndfördelning
- Samhällsavdelningen gör en bedömning av var fyndmaterialet bör placeras efter en sammanvägning av museernas önskemål och huvudriktlinjerna för fyndfördelning (se nedan)
- Samhällsavdelningen beslutar om fyndfördelning
- Samhällsavdelningen skickar kopior av beslutet med information om fyndmaterial och mottagande museum till alla berörda parter

Huvudriktlinjer för fyndfördelningen

Enligt nuvarande praxis följer Riksantikvarieämbetet vissa riktlinjer vid beslut om fyndfördelning:

- *Fyndmaterialet från en undersökning eller fornlämning fyndfördelas i sin helhet och omfattar alla typer av fynd oavsett material (inkl. osteologiskt material, prover m.m.).*
- *Fyndmaterial från samma fornlämningsnummer fyndfördelas till samma mottagande museum.*
- *Största möjliga hänsyn tas till museernas önskemål om fynd samt respektive museers möjligheter att ta emot, förvara och ställa ut fyndmaterialet vid beslut om fyndfördelning.*
- *Särskild hänsyn tas till museernas önskemål och möjligheter att ta emot fynd vid fyndfördelningen av fyndmaterial som förutsätter eller nödvändiggör särskilda förvarings-, konserverings- och/eller utställningsförhållanden.*

7.4.1 Lån av icke fyndfördelat fyndmaterial

Lån av icke fyndfördelat arkeologiskt fyndmaterial (d.v.s. statlig egendom) har tidigare beviljats av Riksantikvarieämbetet för vissa ändamål. Fr.o.m. den 1 jan 2008 ändrade Riksantikvarieämbetet sin policy och praxis för sådana lån.

Lån av fyndmaterial från icke avrapporterade undersökningar kan istället beviljas av undersökaren för ändamål såsom tillfälliga utställningar och icke förstörande analyser. Lån bör inte beviljas för analyser och provtagningar som fysiskt skadar eller påverkar fynden. Undersökaren är ytterst ansvarig för att utlånade fynd hanteras och förvaras på ett säkert sätt samt att materialet inte skadas eller förkommer under utlåningsperioden. Undersökaren ansvarar också för att allt utlånat material återlämnas till undersökaren efter låneperiodens slut samt att de utlånade fynden lämnas till mottagande museum efter fyndfördelning. Lånen bör regleras och dokumenteras i bild och skrift, som ett undertecknat avtal mellan undersökaren och låntagaren.

För lån av fyndmaterial från undersökningar vars basdokumentation har skickats in till FMIS men inte fyndfördelats, prioriteras dessa för fyndfördelning av Riksantikvarieämbetet. Efter fyndfördelning ansvarar respektive mottagande museum för eventuell utlåning av fyndmaterialet.

8 Rapportering och dokumentationsmaterial

Som ett villkor för tillstånd till ingrepp i en fornlämning får länsstyrelsen ställa krav på en särskild undersökning för att *dokumentera* fornlämningen (2 kap. 13 § KML). Dokumentation innebär att samla in data om en fornlämning medan att strukturera materialet och att tolka iakttagelserna utgör undersökningens rapportering. I begreppet dokumentera inryms dock i praktiken att framställa en redovisning i rapportform över en arkeologisk undersökning.

En arkeologisk undersökning syftar till att säkra arkeologiska data och fynd på ett sådant sätt att fornlämningens vetenskapliga innehåll blir tillgängligt för forskare och allmänhet. Syftet med en arkeologisk undersökning kan därför inte anses vara uppnått förrän en undersökningsrapport föreligger samt fynden registrerats, konserverats och är färdiga för magasinering och utställning (prop. 1996/97:99 s. 24).

Uppdragsarkeologin har till syfte att skapa meningsfull kunskap om den fornlämning som undersöks, samtidigt svarar uppdragsarkeologin för en avsevärd källmaterialproduktion. En arkeologisk undersökning tar fram ett nytt källmaterial som står den framtida forskningen till buds.

Uppdragsarkeologi bedrivs på uppdrag av det allmänna. Därför ska materialet som en undersökning ger i form av rapportering, dokumentationsmaterial och fynd vara allmänna. Rapportering och dokumentationsmaterial ska finnas tillgängliga för forskare och allmänhet som allmänna handlingar i offentliga bibliotek och arkiv.

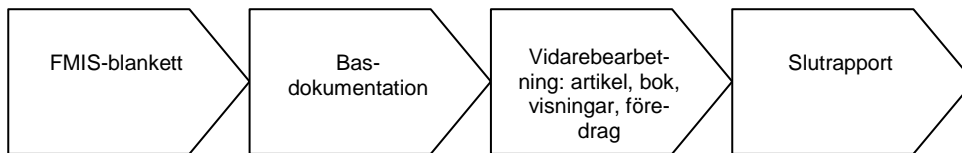
8.1 Rapportering

Begreppet rapportering innebär att skriftligen eller muntligen avge rapport om iakttagelser i samband med en undersökning. Formerna för rapporteringen är avhängiga undersökningens syfte och inriktning samt vilka målgrupper rapporteringen är avsedd för.

I 2 kap. 13 § KML framgår att länsstyrelsen ansvarar för att de arkeologiska undersökningar som utförs är av vetenskapligt god kvalitet. I föreskrifterna för uppdragsarkeologin avses med begreppet vetenskapligt god kvalitet att utifrån ett vetenskapligt arbetssätt skapa meningsfull kunskap med relevans för myndigheter, forskning och allmänhet (KRFS 2007:2). Det innefattar också att resultaten görs tillgängliga och användbara för olika intressenter. Hur rapporteringen utförs och utformas är avgörande för att detta ska bli möjligt. Länsstyrelsen har genom sin tillsyn ansvar för att följa upp kvaliteten i rapporteringen (se avsnitt 9 *Tillsyn, uppföljning och utvärdering*). Länsstyrelsen bör därför tydligt i beställningen ange kvalitetskrav för undersökningens rapportering och sedan vid godkännandet kontrollera att

rapporteringen håller den kvalitet som angivits i förfrågningsunderlag och undersökningsplan.

Rapportering från en undersökning kan bestå av flera olika produkter beroende på undersökningstyp och målgrupper. Det huvudsakliga dokumentationsmaterialet utgörs av undersökningens databas med inmätningar och registreringar som ligger till grund för all rapportering från undersökningen. Det första steget i den skriftliga rapporteringen direkt efter fältarbetets avslutande är ofta ifyllandet av FMIS-blanketten. Rapporteringen från alla undersökningar ska sedan omfatta en basdokumentation där undersökningens grunddata sammanställs och tolkas. För utredningar och förundersökningar är ofta detta tillräckligt. För en särskild undersökning där målet är kunskapsproduktion är sällan denna nivå tillräcklig utan bearbetningar som går utöver det som sker inom ramen för basdokumentationen är oftast nödvändiga. För särskilda undersökningar krävs dessutom en slutrapport.

För alla undersökningar

För särskilda undersökningar

Den form av rapportering som väljs för en arkeologisk undersökning styrs dels av anvisningar som initialt ges i länsstyrelsens förfrågningsunderlag, dels av den strategi för rapportering som ingår i undersökningsplanen. Länsstyrelsen ska i förfrågningsunderlaget ange vilka krav som ställs på dokumentationsmaterial och rapportering. En granskning av manus i slutet av en undersökningsprocess kan hjälpa upp vissa brister men de avgörande förutsättningarna för en rapportering av god kvalitet läggs redan i länsstyrelsens beställning av undersökningen (se avsnitt 3 *Förfrågningsunderlag*).

Vilka målgrupper rapporteringen bör/kan riktas till är beroende av undersökningens syfte, inriktning och resultat. Länsstyrelsen ger i förfrågningsunderlaget anvisningar om rapporteringens omfattning, utformning och genomförande i relation till de huvudsakliga målgrupper som pekas ut (se avsnitt *Förfrågningsunderlag* 3.3.8 *Målgrupper och rapportering*). I undersökningsplanen formulerar undersökaren en strategi för rapportering utifrån länsstyrelsens anvisningar och undersökningens syfte, inriktning och frågeställningar. Undersökningsplanens strategi ska också ange hur undersökaren avser att utforma rapporteringen för att kunna möta intresset hos de angivna målgrupperna (se avsnitt 3.3.10 *Strategi för rapportering*).

Efter fältarbetet, när planeringen av rapporteringen läggs upp, bör undersökningsplanens strategi för rapporteringen ses över och vid behov revideras. För större undersökningar krävs ofta att strategin fördjupas. Detta bör ske i samråd mellan undersökaren och länssty-

relsen som en del av länsstyrelsens tillsyn. I en fördjupad strategi för rapportering beskrivs vilka produkter som planeras, dvs. vilka publikationer som undersökaren avser att framställa liksom övrig rapportering, exempelvis föredrag och liknande. En fördjupad strategi bör innehålla en utförlig redovisning av rapporteringens olika moment och en detaljerad tidplan samt eventuellt även en reviderad inriktning och kostnadsberäkning. Det är i detta skede, vid en fördjupning av undersökningsplanen, som ställningstagande kan göras om exempelvis vilka och hur många analyser som är relevanta. Att undersökaren vid en större undersökning tar fram en fördjupad undersökningsplan som kommuniceras med länsstyrelsen är därför av största vikt.

Den sista möjligheten för länsstyrelsen att kunna påverka rapporteringen från en undersökning är då länsstyrelsen får manus för den skriftliga rapporteringen för granskning och godkännande. Det gäller både basdokumentation och annan skriftlig rapportering i form av monografier eller artiklar. Materialet bör då vara så fullständigt som möjligt och omfatta texter med bildmaterial, dvs. ritningar, kartor, foton och illustrationer, liksom listor och tabeller.

8.1.1 Rapporteringens syfte

Rapporteringen är avgörande för om en undersökning kan uppnå målet att ge meningsfull kunskap. Det är först genom rapporteringen som undersökningen blir tillgänglig för andra än för dem som utfört undersökningen. Det kan ske direkt under fältarbetet exempelvis genom muntlig rapportering i form av visningar. Skriftlig rapportering kan däremot ha en spridning i tid och rum. Undersökningens material kan ånyo aktualiseras genom att rapporter och dokumentationsmaterial i ett arkiv utnyttjas av forskare många decennier senare. Publicerade artiklar läses av en internationell publik och material på webbplatser kan berätta för allmänheten om resultaten. I förlängningen kan undersökningen bidra med berättelser till en utställning och kunskap från undersökningen kan tas upp mer generellt i allmän historieskrivning. Hur rapporteringen genomförs, i vilken form och vilka spridningskanaler som utnyttjas är därför i allra högsta grad styrande för vilket genomslag – och i förlängningen vilken samhällsnytta – en undersökning kan få. Hur detta ser ut varierar för olika typer av undersökningar.

8.1.2 Kvalitet i rapporteringen

Att ett vetenskapligt arbetssätt genomsyrar hela undersökningen är avgörande för rapportens kvalitet. Rapporteringen bygger på det arbete som bedrivits under undersökningens gång. Vad som är möjligt att säga i rapporten speglar de val och prioriteringar som gjorts exempelvis i fält vid inmätning eller vid fyndregistrering. Vilken typ av databassystem, exempelvis Intrasis, som använts vid undersökningen för inmätning och registrering är avgörande för möjligheterna att i efterhand analysera data. Lika viktigt är hur möjligheterna i databasen utnyttjats, dvs. enligt vilka parametrar den enskilda undersökningen lagts upp, exempelvis vilka sakord som valts. Detaljeringsgraden i databasen ger definitiva ramar för vilka analyser som är möjliga att göra i rapporteringsfasen. Källmaterialproduktionen påver-

kas också av hur databasen används dvs. hur registrering och inmätning utförts, t.ex. vilka relationer som skapas mellan anläggningar och fynd eller om fynd punktinmäts eller förs till anläggningar. Slutligen påverkas tolkningsmöjligheterna av det GIS-verktyg som används för att analysera och presentera undersökningsresultaten. Dessa ställningstaganden bör framgå både av undersökningsplanen och i basdokumentationen.

Vetenskaplig noggrannhet är grundläggande för kvaliteten på arkeologisk rapportering. Detta hänger nära samman med undersökningens kvalitetssäkring. Det handlar både om kontroll av data i undersökningens databas och om att fler än författaren bör ha läst och haft möjlighet att påverka innehållet i rapporten. Beskrivningar måste vara tydliga och kunna relateras till upprättade ritningar och planer.

Rapporteringens utformning är avgörande för möjligheterna att nå undersökningens målgrupper. Det gäller både rapporteringens format och språk samt genom vilka kanaler rapporteringen tillgängliggörs. Det är förhållandevis lätt att ställa upp tydliga formella krav för en skriftlig rapportering, men kravet på god kvalitet gäller naturligtvis även rapportering muntligt eller i bilder.

Rapportförfattaren bör kunna ställa sig utanför undersökningen och sätta sig in i rollen av en utomstående som försöker förstå undersökningen. Det finns saker som kan te sig självklara för den som under lång tid arbetat med materialet från en undersökning, men som för en utomstående inte alls är möjliga att förstå. Det kan gälla undersökningens grundförutsättningar, tillvägagångssätt, olika vägval eller terminologi etc.

Det är av stor vikt att benämningar i rapporten används på ett konsekvent sätt. Under en undersöknings gång kan olika benämningar myntas för enskilda anläggningskomplex eller platser inom undersökningsytan. I efterhand ersätts ofta dessa ibland målande begrepp med exempelvis ett RAÄ-nr eller mer neutral/administrativ benämning av typen område B eller liknande. Framför allt bör benämningarna i texten överensstämma med uppgifterna i rapportens kartmaterial.

För att kunna ge ett gott underlag för forskning och kunskapssammanställningar bör rapporteringen, speciellt basdokumentationen, ha ett visst mått av formell standardisering. Uppgifter används också i myndighetssammanhang såsom vid fyndfördelning och registrering i FMIS, vilket ställer särskilda krav på att redovisningen är tydlig och exakt. Rapporteringen bör vara systematiskt, noggrant och tydligt uppställd och en entydig begreppsapparat bör användas. Används specialuttryck, eller sällan förekommande begrepp, bör dessa förklaras och definieras. Detta ökar läsbarheten och underlättar behandlingen av sådana uppgifter som ska ligga till grund för statistik och uppföljning och för dem som ofta använder arkeologiska rapporter som planeringsunderlag. För andra delar, som t.ex. har med tolkningen av de arkeologiska resultaten att göra, måste en större frihet få råda för hur presentationen ska se ut.

Ur arkivsynpunkt bör varje beslutad undersökning rapporteras separat. I undantagsfall och efter samråd med länsstyrelsen kan resultaten från flera undersökningar sammanföras i en rapport. Rapporten bör även utgöra läsanvisning till undersökningens övriga käll- och dokumentationsmaterial, såsom ritningar, fynd, provmaterial m.m. Rapporten ska vara en både vetenskaplig och teknisk redovisning av en fullgjord undersökning.

8.1.3 Rapportering från särskild utredning och arkeologisk förundersökning

Rapporter från särskilda utredningar och arkeologiska förundersökningar ska utformas så att de utgör fullgoda beslutsunderlag för länsstyrelsens prövning av tillståndsärenden (se avsnitt 2.4 *Särskild utredning* och 2.5 *Arkeologisk förundersökning*). De ska också motsvara företagarens behov av planeringsunderlag för det fortsatta arbetsföretaget. För dessa undersökningar är det oftast tillräckligt med endast en basdokumentation.

För utredningar och förundersökningar, då resultaten behöver användas i en pågående planeringssituation, är en snabb rapportering ett kvalitetskriterium. Basdokumentationen bör därför färdigställas så snart som möjligt efter slutfört fältarbete. Eftersom resultaten ska användas för planering bör företagaren få möjlighet att påverka vilken rapportering som är önskvärd vid sidan av den obligatoriska basdokumentationen. Det kan finnas önskemål om att erhålla förhandsbesked muntligt eller digital information, exempelvis shape-filer.

Rapporteringen från utredningar bör innehålla beskrivningar och antikvariska bedömningar av fornlämningar för att ge länsstyrelsen ett fullgott underlag. Vid förundersökningar inför särskild undersökning ingår att vissa tolkningar görs och att fornlämningens kunskapspotential definieras utförligt som en grund för nästa steg i processen. Det kan också inbegripa att förslag ges på vilka frågor som kan vara fruktbara att ställa inför en kommande särskild undersökning. En utredning bör ange vilka lämningar som är att betrakta som fasta fornlämningar men inte hur de ska hanteras i en vidare tillståndsprocess. Ställningstaganden bör inte föregripa länsstyrelsens bedömning och tillståndsprövning.

8.1.4 Rapportering från särskild undersökning

Resultaten från en särskild undersökning ska rapporteras så att resultaten är användbara för såväl myndigheter som forskning och allmänhet (se avsnitt 2.1 *Uppdragsarkeologins syfte* och avsnitt 2.6 *Särskild undersökning*). Utformningen av rapporteringen från en särskild undersökning kan vara av skiftande slag, men ska alltid omfatta en basdokumentation samt en slutrapport (se avsnitt 8.3 *Slutrapport*).

En målgruppsanpassad rapportering kan innebära visningar, föredrag och populärvetenskapliga skrifter om allmänheten anges som en av målgrupperna. För att åstadkomma rapportering av god kvalitet med allmänheten som målgrupp kan särskild kompetens behövas.

För andra undersökningar kan artiklar som kommuniceras och sprids till forskarsamhället vara av stor vikt. De krav på vetenskaplig noggrannhet och redovisningens kvalitet som gäller för basdokumentationen bör naturligtvis ställas även på vidarebearbetningen, se nedan.

Vid omfattande undersökningar bör länsstyrelsen under hand underrättas om hur rapporteringen fortlöper. Detta kan göras vid avstämningspunkter som fastställs i förfrågningsunderlaget eller vid en revidering av undersökningsplanen.

Att undersökningarna bedrivs på ett sådant sätt att de kan nyttjas av olika forskningsinriktningar inom arkeologi och närliggande discipliner är av central betydelse. Ett syfte med undersökningarna är att dokumentera de fornlämningar som tas bort vid exploateringarna och ta till vara de fornyfynd som finns inom området. Ett nära sammanhängande syfte är att öka kunskaperna om den kultur-, social- och bebyggelsehistoria som fornlämningarna utgör källor till. De enskilda undersökningarna bör också inlemmas i ett större kunskapsbygge i ett vidare historiskt perspektiv. Stora arkeologiska undersökningar har en utomordentlig potential för forskningen även i ett internationellt perspektiv. Det utgör samtidigt en vetenskaplig utmaning. För att de rätt skall kunna utnyttjas måste undersökningarna göras till delar i en framåtsyftande forskningsprocess (prop. 1993/94:177). Rapporteringen är medlet för att uppnå dessa mål.

Att utföra en särskild undersökning är i många stycken jämförbart med att genomföra en komplex forskningsuppgift. Motsvarande krav som gäller för publicering av universitetens forskningsresultat bör därför ställas på redovisning av resultaten från undersökningarna. Det ska vara möjligt för forskare och andra att använda resultaten från undersökningen. Forskningens trovärdighet ligger i att resultaten fritt kan publiceras och granskas. Misstag ska kunna upptäckas genom att andra forskare upprepar försök eller granskar rådata. Basdokumentationen från en särskild undersökning bör innehålla en värdering av undersökningsresultaten med avseende på vilken meningsfull kunskap som undersökningen givit.

Det bör finnas en tydlig relation mellan rapporteringens omfattning och ambitionsnivå och undersökningen potential. En stor och kostnadskrävande undersökning behöver en rapportering som tar om hand den omfattande källmaterialproduktionen för att kunna ge meningsfull kunskap i relation till den insats som lagts ned på fältarbetet för att undersökningen därmed ska kunna betraktas som kostnadseffektiv. För stora undersökningar innebär detta att det vanligen behövs ytterligare insatser i form av vetenskapliga bearbetningar och andra produkter utöver basdokumentationen för att undersökningsresultaten ska kunna nå de utpekade målgrupperna. Detta ska framgå redan vid planeringen av undersökningen i länsstyrelsens förfrågningsunderlag.

En utförligare vetenskaplig bearbetning kan publiceras tillsammans med basdokumentationen eller i en separat publikation. Det bör dock beaktas att vetenskapliga bearbetningar kan

riskera att "försvinna" och inte uppmärksammas om de enbart publiceras tillsammans med basdokumentationen. För en undersökning som ger viktiga resultat bör därför övervägas en publiceringsform som förväntas få genomslag i forskarsamhället, exempelvis i form av en artikel, monografi eller konferenspublikation.

Rapporteringen bör ha en balans mellan uppdraget att redovisa undersökningen som ett projekt där tyngdpunkten ligger i beskrivning och utvärdering av metoder och genomförande och å andra sidan en presentation av platsen med sin historia som utgår från tolkningar av den undersökta fornlämningen.

Vanskligare än regler för formalia är att formulera vad som avses med god kvalitet i rapporteringens innehåll. Detta handlar om frågeställningarnas och tolkningarnas relevans och relation till forskningsläget. Det kan både vara fråga om att bygga vidare i ett kunskapsbygge eller att göra det oväntade, att ställa nya frågor eller att använda nya metoder. En viktig kvalitetsaspekt är hur operativa frågeställningarna är och hur de integreras i undersökningen och får sin behandling i rapporteringen (se avsnitt 5.3.3 *Bedömning av kvalitetskriterier*). Andra viktiga kvalitetskriterier är hur tolkningarna av undersökningen relaterar till annan forskning. Hur väl orienterad författaren är i en forskningsfråga kan bli tydligt bl.a. genom vilka referenser som valts.

8.1.5 Distribution, publicering och tillgängliggörande

Att resultaten kommuniceras och aktivt används är avgörande för god kvalitet i uppdragsarkeologin. För att en undersökning ska kunna ha möjlighet att ge meningsfull kunskap måste resultaten också nå de för undersökningen avsedda målgrupperna. Detta bör göras utifrån förutsättningarna i den enskilda undersökningen. Att undersökaren har en aktiv Internetplattform är viktigt för att kunna ge en löpande information och skapa dialog kring undersökningen, exempelvis genom nyhetssidor, bloggar och dagböcker. Kontakter med medierna bör också tas vid större undersökningar. Bruk av Internet för publicering bör alltid vara ett komplement till de pappersrapporter som sänds in till arkiv och bibliotek. Rapporter och artiklar kan med fördel tillhandahållas på undersökarens hemsidor. Det är dock viktigt att kvaliteten på pdf:er är god, särskilt när det gäller kart- och bildmaterial.

Rapporteringen från en undersökning ska kunna användas nu och i framtiden. Vid upprättandet av rapportering och den dokumentation som ska bevaras bör material och metoder väljas som främjar ett bevarande. Rapportering från särskild utredning och arkeologisk förundersökning samt basdokumentation och slutrapport från särskild undersökning ska förutom till länsstyrelse, företagare och berört läns-/regionmuseum även insändas i två arkivvärldiga exemplar och som digital pdf-fil till Riksantikvarieämbetet. Föra att vara arkivvärdig behöver följande kriterier uppfyllas:

- En enkelsidig utskrift
- Papperskvalitet Svenskt arkiv
- Inte innehålla plast eller lim

Se bilagan till avsnitt 8 *Arkivering av arkeologisk dokumentation*. Pdf-filen ska skickas tillsammans med arkivexemplaren på en cd-skiva märkt med undersökningens identifikationsuppgifter. Riksantikvarieämbetet har inte möjlighet att ta emot pdf-filer med e-post. För de exemplar som ska arkiveras gäller att alla delar måste finnas i pappersformat, att exempelvis fyndlistor endast bifogas på en cd-skiva accepteras ej. Skriftlig rapportering ska vara godkänd av länsstyrelsen innan den distribueras.

Enligt lagen (1993:1392) om pliktexemplar av dokument ska undersökaren, i likhet med alla som framställer skrifter, ansvara för att skicka ett exemplar till Kungliga biblioteket, Lunds universitetsbibliotek, Göteborgs universitetsbibliotek, Linköpings universitetsbibliotek, Stockholms universitetsbibliotek, Umeå universitetsbibliotek, Uppsala universitetsbibliotek samt till Riksdagsbiblioteket "Funktionen för statligt tryck".

8.2 Redovisning till FMIS

Efter avslutat fältarbete ska undersökaren snarast, till länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet, redovisa de preliminära resultaten av undersökningen genom att skicka in den s.k. slutredovisningsblanketten *Redovisning av utförd arkeologisk undersökning*. Till Riksantikvarieämbetet ska blanketten skickas in digitalt genom formulär på hemsidan. Även lägesuppgifter bör levereras digitalt i form av shape-fil. Att blanketten skickas in är mycket viktigt för aktualiteten i informationen i FMIS (se avsnitt 1.4.1. *Information om fornlämningar FMIS*). Till blanketten finns anvisningar för hur den ska fyllas i.

Framför allt i utredningsskedet men också senare under undersökningsprocessen påträffas lämningar som ges nya RAÄ-nummer. Det är viktigt att blanketten till FMIS skickas in så snabbt som möjligt för att de nya RAÄ-numren ska kunna användas i basdokumentationen. Särskild uppmärksamhet bör ges de fall då en lämning varit registrerad med ett RAÄ-nummer men vid undersökning visar sig utgöra två olika lämningar (exempelvis stenåldersboplats och järnåldersgravfält) som efter registrering i FMIS får två RAÄ-nr. Om undersökaren vid undersökningen kommer underfund med att undersökningen omfattar lämningar som kommer att registreras som flera RAÄ-nummer enligt den registreringspraxis som tillämpas (jfr Lämningstyplistan) så är det viktigt att dokumentationen och fyndinsamlingen görs på ett sådant sätt att fyndfördelning och vidare hantering av dokumentationsmaterialet underlättas.

Uppgifter ur FMIS används bl.a. av kommuner och länsstyrelser i samband med samhällsplanering och kulturmiljöarbete och som underlag till länsstyrelsernas beslut. En förutsättning för informationens aktualitet är den kontinuerliga registrering som sker av ny och kompletterande information in i FMIS. För att uppgifterna ska vara korrekta har Riksantikvarieämbetet utvecklat en blankett för redovisning av de uppgifter som i samband med arkeologiska utredningar eller undersökningar ska inlämnas till FMIS. När sedan basdokumentationen från undersökningen insänds till Riksantikvarieämbetet ska det av följebrevet framgå att resultaten tidigare redovisats via slutredovisningsblankett. Om resultaten skiljer sig väsent-

ligt från det som tidigare redovisats till FMIS ska även en ändringsanmälan om de ändrade resultaten bifogas. På denna anmälan ska tydligt framgå vilka RAÄ-nr som berörs. Observeras bör att information i FMIS utifrån slutredovisningsblanketten inte är kvalitetsgranskad av länsstyrelsen.

Riksantikvarieämbetet ansvarar för att underrätta lantmäterimyndigheten om sådana förändringar i FMIS som kan antas ännu inte vara införda i fastighetsregistrets allmänna del (Förordning 2000:337).

8.3 Basdokumentation

Basdokumentation är en rapportering som ska avges för alla typer av undersökningar. Basdokumentationen är att betrakta som en miniminivå för rapportering av en undersökning. Basdokumentationen har till syfte att beskriva, utvärdera och tolka en undersökning. Det är en skriftlig rapport som till stora delar är av deskriptiv karaktär där dokumentationen struktureras och klassificeras. Undersökningens resultat ska presenteras genom att både metoder och objekt/anläggningar beskrivs. Basdokumentationen ska innehålla grundläggande tolkningar och ställningstaganden. Där ingår också en utvärdering av undersökningen med en avstämning mot undersökningsplanen. Basdokumentationen ska omfatta skalenliga planer, mätdata, beskrivningar, redovisning av metoder och genomförande, grundläggande arkeologiska resultat, en värdering av måluppfyllelsen i relation till undersökningsplanen m.m.

Basdokumentationen från alla undersökningar som utförs ska arkiveras i Antikvarisk-topografiska arkivet vid Riksantikvarieämbetet (ATA). En basdokumentation måste därför alltid framställas, oavsett undersökningens storlek, även där undersökningen givit ett s.k. nollresultat. Om resultaten endast redovisas på FMIS-blanketten är risken stor att undersökningen inte blir tillgänglig.

Rapporteringens utformning måste kunna variera med undersökningens omfattning och inriktning. Basdokumentationen är ett viktigt underlag för vidare forskning och resultaten från den enskilda undersökningen ska kunna användas tillsammans med resultat från andra undersökningar. Det finns därför ett antal formella krav som bör ställas och basdokumentationen bör ha en förhållandevis standardiserad form och en uppställning där vissa typer av uppgifter alltid finns med.

Uppgifterna på omslaget och titelsidan syftar till att underlätta att skriftlig rapportering från en undersökning ska kunna identifieras och återfinnas. På titelsidan står den fullständiga titeln och rapportens nummer som registreras i bibliotekens kataloger och vid arkivering. Rapportens nummer bör vara unikt eftersom samma fornlämning kan undersökas flera gånger. De flesta undersökare har egna rapportserier för publicering av rapportering. Titeln bör innehålla undersökningens namn, datering och lämningstyp. I övrigt bör följande uppgifter finnas: undersökningstyp, RAÄ-nr, socken, län, författare och undersökande institution. Att det finns

en kortfattad sammanfattning är värdefullt för att man snabbt ska kunna bilda sig en uppfattning om undersökningen.

Basdokumentationen ska författas på svenska. Ett sammandrag kan det vara motiverat att översätta till i första hand engelska vid vissa större undersökningar eller om det är påkallat av andra särskilda skäl.

Basdokumentationen bör innehålla följande:

- Beskrivning av undersökningens bakgrund och kulturmiljön
- Redovisning av utgångspunkter, syfte och frågeställningar
- Beskrivning av metod och genomförande
- Beskrivning av anläggningar/objekt
- Grundläggande tolkningar
- Utvärdering av undersökningsplan
- Kartor och ritningar/planer
- Fotografier och illustrationer/teckningar
- Sammanfattning
- Administrativa uppgifter
- Litteraturreferenser
- Listor/tabeller över:
 - Fynd
 - Anläggningar
 - Schakt
 - Analyser (¹⁴C, makro, osteologi etc)

8.3.1 Utvärdering av undersökningsplan

Undersökningsplanen och undersökarens egenkontroll för att kvalitetssäkra undersökningen är dokument som utgör utgångspunkter för rapporteringen. Egenkontrollen bör därför bestå i en dokumentation av omprioriteringar och avvikelser samt förändringar i resursanvändningen i förhållande till undersökningsplanen i form av en ärendejournal eller som tjänsteanteckningar (se avsnitt 3.3.7 *Kvalitetskontroll och ansvarsförhållanden*). Oavsett vilka beslut som tagits under undersökningens gång bör ett avstamp tas i de ursprungliga målsättningarna och frågeställningarna. En utvärdering av undersökningsplanen är av central betydelse för förståelsen av undersökningens resultat. Här kan ofta texter från undersökningsplanen återanvändas, vilket kan vara av betydelse vid små undersökningar. Det bör emellertid inte eftersträvas att rapporteringen ska uppfylla antaganden som gjorts i den ursprungliga undersökningsplanen utan att i stället redovisa vad som faktiskt gjordes i form av prioriteringar och avvikelser. Utmärkande för god kvalitet är att undersökaren under undersökningens gång väljer de metoder och frågor som visar sig bäst lämpade i den uppkomna situationen.

8.3.2 Metod

Vad som kommer ut av en undersökning är helt avhängigt vilka metoder som använts. En noggrann beskrivning av det sätt på vilket undersökningens resultat tagits fram är avgörande för undersökningsresultatets användbarhet. För att en annan forskare än undersökaren ska kunna tolka och källkritiskt förhålla sig till resultaten från en undersökning är det väsentligt att både undersökningens frågeställningar och metoder är kända och väl dokumenterade. Liksom vid utvärderingen av undersökningen bör beskrivning av metoder och tillvägagångssätt utgå från undersökningsplanen och undersökarens löpande dokumentation av genomförandet.

8.3.3 Beskrivning

Rapporteringens beskrivningar bygger på de observationer som görs under fältarbetet och som knyts till inmätta anläggningar/objekt och schakt. Basdokumentationens anläggningsbeskrivningar innehåller en strukturering av dokumentationen som är avgörande för förståelsen av fornlämningen. Beskrivningarna behöver därför ha en tydlig disposition och vara tillräckligt utförliga. Särskild uppmärksamhet bör ägnas åt valet av benämningar av anläggningar, fynd och tolkade strukturer. De benämningar som används påverkar ofta hur en företeelse uppfattas och avgör om något uppmärksammas av en läsare. Utan att övertolka materialet bör i möjligaste mån tolkande och värderande benämningar väljas, exempelvis bör en tolkande benämning användas i första hand framför en term som "nedgrävning" och funktioner bör sökas för anläggningar och anläggningskomplex. Dessa möjligheter påverkas i viss mån av val som gjorts redan vid skapandet av sakord i databasen. Kvaliteten på de observationer som gjorts och hur dessa omsätts i anläggningsbeskrivningarna avgör vilka tolkningar som är möjliga att göra av en undersökning. Här är undersökarens kompetens och erfarenhet av yttersta betydelse.

Tabeller över anläggningar och schakt gör det möjligt att snabbt bilda sig en uppfattning om undersökningen och är en nyckel till de olika anläggningarna och strukturerna. Anläggnings-tabeller bör innehålla uppgifter om: anläggningsnummer, anläggningstyp (sakord), måttuppgifter (storlek i plan samt djup/tjocklek/höjd) samt en kortfattad beskrivning. Undersökningens samtliga schakt bör förtecknas i en schakttabell. Det gäller även de schakt som tagits upp men som saknar anläggningar eller fynd. Även ett negativt resultat bör redovisas och beskrivas på samma sätt som när lämningar eller fynd påträffats.

8.3.4 Tolkning

Förutom att beskriva fornlämningen ska basdokumentationen vara tolkande och utvärderande. Basdokumentationen ska innehålla grundläggande tolkningar av resultaten. För utredningar och förundersökningar med avgränsande syfte behövs vanligen endast tolkningar i form av klassificeringar samt övergripande analyser. För förundersökningar inför särskild undersökning ingår att fornlämningens kunskapspotential utreds och redovisas. För särskilda undersökningar är ofta inte basdokumentationen tillräcklig utan tolkningarna behöver gå

utöver nivån för basdokumentationen. Vidarebearbetningar kan publiceras i samma rapport som basdokumentationen. För att resultaten ska nå målgrupperna är det ofta en fördel om vidarebearbetningar av resultaten publiceras separat. Av basdokumentationen bör framgå om ytterligare bearbetningar av materialet från undersökningen kommer att göras och hänvisningar till dessa.

8.3.5 Kartor och ritningar

Rapportens kartmaterial är avgörande för att i efterhand kunna förstå undersökningen. Undersökningsytan ska anges så att det tydligt framgår vilket område som är undersökt och på vilket sätt. Det är särskilt viktigt vid delundersökningar då delar av fornlämningen finns kvar efter undersökningens slutförande. I schaktplaner bör de olika schakten redovisas liksom exempelvis rutor vid rutgrävning och i förekommande fall andra särskilda grävenheter.

Basdokumentationen bör innehålla dels en planritning över samtliga anläggningar som dokumenterats, dels tolkningsplaner som återger enskilda anläggningar och tolkade strukturer som bildas av ett flertal anläggningar. Anläggningarna bör ges en identitet och vid behov särskiljande markeringar beroende på typ, exempelvis färg, raster eller symboler. När detaljplaner eller tolkningsplaner visas bör dessa innehålla identifikationsmöjligheter som gör att det är möjligt att återfinna anläggningarna på den större schaktplanen. Vilken skala som väljs är beroende av vad som ska visas och att det ska vara möjligt att särskilja närliggande objekt. Koordinater bör anges för planritningar och skalstock, teckenförklaring och norrpil bör alltid infogas i bilden. Basdokumentationen bör ha en figur- och tabellförteckning.

Tolkningar av arkeologiska undersökningar bygger ofta på kronologiska samband mellan olika anläggningar, lager och konstruktioner. Därför bör rapporteringen innehålla tydliga tolkningsplaner med s.k. fasindelningar. Sektionsritningar och matriser kan användas för att underbygga tolkningen och åskådliggöra stratigrafi och händelseförlopp. Förutom anläggningar och schakt så bör även fynd av betydelse för tolkningen och analysprover redovisas i kartmaterialet eller i grafisk form.

8.3.6 Fotografier och illustrationer

Basdokumentation och övrig rapportering i form av artiklar eller monografier bör innehålla fotografier för att förmedla information om förhållanden på undersökningsplatsen. Det gäller i särskilt hög grad översiktsskildringar från undersökningen, vilka inte kan ersättas med ritningar i plan eller profil. Andra fotografier såsom detaljbilder över en enskild anläggning eller ett fynd kan också ha stor betydelse. Speciellt fynd som används för datering eller särskild tolkning bör avbildas med ett fotografi eller en teckning. Fyndbilder bör ha en skalangivelse.

I de fall tolkningar bygger på iakttagelser vid undersökningen bör inte en anläggning dokumenteras med enbart ett fotografi utan inmätning/handritning bör även utföras, det kan gälla exempelvis sektionsritningar.

8.3.7 Analyser

Vid redovisning av alla typer av analyser som utförs inom en undersökning bör det tydligt framgå vad som analyserats i form av provnummer och var provet är taget, dvs. i vilken anläggning eller motsvarande. Det bör också framgå vem som utfört analysen. För analyser bör finnas en redogörelse och motivering av urvalet prover som analyserats.

Redovisning av 14C -analyser bör göras både i form av en tabell och genom att återge kalibreringsdiagram. Tabellen bör omfatta: 14C -laboratoriets provnummer, anläggningsnummer, prov-/fyndnummer, material, okalibrerad 14C -ålder BP, 14C -ålder kalibrerad 1σ samt 14C -kalibrerat 2σ . Vilket kalibreringsprogram som använts bör anges.

8.3.8 Fynd och fyndlista

Basdokumentationen bör innehålla en utvärdering av undersökningsplanens fyndstrategi (se avsnitt 3.3.11 *Fyndstrategi*). Det innebär bland annat en beskrivning av fyndsamling, fyndhantering och eventuell selektion.

En fyndlista ska alltid ingå i basdokumentationen från en undersökning där fynd tillvaratagits oavsett om fynden lämnas till ett museum eller om de är av sådan typ att de endast registreras utan att tas om hand. Fyndlistan bör återge den fyndregistrering som gjorts. I de fall undersökningen berör flera RAÄ-nr är det viktigt att tydligt ange till vilken fornlämning fyndet hör. En minimnivå för fyndregistreringen bör vara att fynden redovisas avseende typ (sakord), vikt, antal och sammanhang i form av anläggningstillhörighet och/eller grävenhet. Att fyndlistan återger fyndets koordinater underlättar avsevärt för vidare forskning. För fyndgrupper där en förfinad fyndregistrering görs bör även dessa mer detaljerade uppgifter finnas med i rapporten. Om fyndet inte har tagits om hand efter registrering bör detta anges i fyndlistan. Fyndlista bör om möjligt innehålla uppgifter om vilka fynd som har konserverats. Det gäller även fynd som analyserats.

8.3.9 Administrativa uppgifter

Att en undersöknings administrativa uppgifter redovisas under en särskild rubrik är viktigt för möjligheten att snabbt bilda sig en uppfattning om undersökningen. Ett antal grundläggande uppgifter om undersökningen bör ställas upp i en lista. Det underlättar väsentligt för registrering i FMIS, fyndfördelning och handläggning av senare ärenden som berör fornlämningen samt för forskning.

Listan bör omfatta följande:

Diarienummer: Både länsstyrelsens och undersökarens diarienummer, liksom eventuella särskilda projektnummer, behövs för att det ska vara möjligt att återfinna dokument som rör undersökningen i diarieförteckningar och arkiv.

Undersökningstid: Anges i ett datumintervall med år-månad-dag.

Personal: Undersökningens projektledare och personal anges, liksom eventuella underkon-sulter.

Undersökt yta/volym: Den undersökta ytan anges i m² och eventuellt volym i m³.

Läge och koordinater: Läget anges dels i form av ekonomiska kartans bladindelning, dels som koordinater.

Koordinatsystem och höjdsystem: Det koordinatsystem och höjdsystem som använts för undersökningen.

Dokumentationsmaterial: Det ska framgå vilket arkiv som förvarar dokumentationsmaterialet från undersökningen samt vad dokumentationsmaterialet består av. Det ska också framgå om digital information finns och var den förvaltas.

Fynd: Det ska framgå om fynd omhändertagits eller ej samt antalet fyndposter i enlighet med fyndlistan. Det ska också framgå var fynden förvaras fram till fyndfördelning. Om mynt eller benmaterial ingår bör det anges särskilt. Om fynd framkommit vid tidigare undersökningar av fornlämningen underlättar det fyndfördelningen om uppgifter finns om vilket museum som förvarar dessa fynd.

8.4 Slutrapport

Syftet med en slutrapport är att det ska vara lätt att få en överblick över den rapportering som gjorts av en särskild undersökning. En slutrapport ska alltid upprättas som ett sista moment när en särskild undersökning avslutas. Slutrapporten är inte en del i avrapporteringen av fältarbetsfasen utan görs när undersökningen slutgiltigt avslutas, t.ex. genom att ärendet stängs och handlingar adactaläggs. Det är i stället basdokumentationen som ska innehålla en utvärdering av undersökningens utfall i relation till undersökningsplanen, där fältarbetet utvärderas och omprioriteringar och avsteg från de ursprungliga intentionerna beskrivs. Slutrapporten ska däremot vara en uppsummering och ge en redovisning av undersökningens samtliga moment och aktiviteter och en värdering av undersökningens sam-lade måluppfyllelse.

Slutrapporten tar sin utgångspunkt i den kontinuerliga kvalitetssäkringsdokumentation som undersökaren upprättat inom ramen för sin egenkontroll, dvs. ärendejournal, tjänsteanteckningar, dagbok eller liknande. Slutrapporten kan lämpligen utformas som en lista över de insatser som gjorts under undersökningens förlopp. Det ska dessutom finnas en kort be-skrivning av måluppfyllelsen, dvs. hur undersökningens resultat relaterar till syftet, inriktningen och formulerade frågeställningar samt hur undersökningen givit meningsfull kunskap för utpekade målgrupper. Det är viktigt att hänvisningar finns för publikationer och material som förvaras i arkiv. Samma sak gäller för digitala publikationer och databaser. Även publi-ka insatser, såsom föredrag och visningar m.m., ska redovisas i slutrapporten. Slutrapporten ska kunna användas i länsstyrelsens uppföljning av kostnader. Därför ska slutrapporten, så långt möjligt, redovisa undersökningens faktiska kostnader.

I de fall då endast en samlad rapport framställs från en undersökning kan slutrapporten med fördel publiceras i rapporten. När rapporteringen från en undersökning är differentierad och omfattar exempelvis fristående artiklar behöver slutrapporten bli ett eget dokument som arkiveras separat.

Slutrapporten bör ange följande:

- Den skriftliga rapporteringens olika publikationer/skrifter
- Den muntliga rapporteringens olika insatser
- Var undersökningens dokumentationsmaterial arkiveras/förvaras
- Värdering av undersökningens måluppfyllelse (kortfattad redogörelse)
- Undersökningens faktiska kostnader

8.5 Dokumentationsmaterial

Det dokumentationsmaterial som är av betydelse för en undersökning ska upprättas och tas om hand så att det bevaras och är tillgängligt. Dokumentationsmaterialet, liksom basdokumentationen, ska efter undersökningens avslutande finnas tillgänglig som en allmän handling och i ett offentligt arkiv (se bilagan *Arkivering av arkeologisk dokumentation*). Det material som tagits fram inom en undersöknings budget är att betrakta som undersökningens dokumentationsmaterial.

Dokumentationsmaterialet tillsammans med fynden är en arkeologisk undersöknings källmaterial och det som blir kvar av fornlämningen efter att en undersökning utförts. Som dokumentationsmaterial räknas: originalritningar, mätdata, databas, foton, beskrivningar, matri-ser, rektifierade historiska kartor, analysresultat och konserveringsrapporter samt andra handlingar som har betydelse för förståelsen av undersökningens genomförande och resultat.

Dokumentationsmaterialet utgör grunden för de bearbetningar och tolkningar som görs i rapporteringen. Det dokumentationsmaterial som är av betydelse ska tas om hand så att det bevaras och är tillgängligt för forskare. I basdokumentationen är materialet redan tolkat och urval har gjorts. Att vid forskning kunna gå tillbaka till undersökningens dokumentationsmaterial är grunden för en källkritisk forskning.

Det mest centrala dokumentationsmaterialet utgörs oftast av undersökningens databas, vanligen Intrasis eller liknande. Databasen innehåller undersökningens rådata i form av inmätningar, relationer, anläggningsbeskrivningar och fyndregistreringar. De ritningar som publiceras i rapporten är tolkningsplaner som bygger på en bearbetning av databasens innehåll. Hur dokumentationsmaterialet är uppbyggt påverkar möjligheterna till tolkning och kvaliteten på undersökningens resultat (se avsnitt 8.1.2 *Kvalitet i rapporteringen* och avsnitt

8.3.3 *Beskrivning*). Kvaliteten på dokumentationsmaterialet visar hur väl undersökaren har lyckats med undersökningen, hur arbetssätt och rutiner har fungerat. Dokumentationsmaterialet kan på ett tydligt sätt blottlägga eventuella brister i undersökningens genomförande och dokumentation, vilket inte är lika uppenbart i senare skeden av rapporteringen.

8.5.1 Förvaring av arkeologiskt dokumentationsmaterial

Länsstyrelsen ska i förfrågningsunderlaget ange var undersökningens dokumentationsmaterial ska förvaras efter avslutad undersökning. Den institution som arkiverar materialet ska vara ett offentligt arkiv som omfattas av 1 kap. 9 § sekretesslagen. Strävan ska vara att materialet från en arkeologisk undersökning i sin helhet ska vara tillgängligt på samma plats, dvs. att dokumentationsmaterialet ska förvaras i ett arkiv på samma institution som förvarar fynden.

Dokumentationsmaterial som ska bevaras efter rensning bör ordnas och upprättas i överensstämmelse med de arkivkrav som Riksantikvarieämbetet har tagit fram. I övrigt ska undersökaren ta kontakt med det arkiv som länsstyrelsen angivit som mottagare av dokumentationsmaterialet för att efterhöra om särskilda krav finns för inlämnande av material till detta arkiv.

9 Tillsyn, uppföljning och utvärdering

Tillsyn är ett begrepp som innebär att en myndighet utövar kontroll och granskning av en företeelse eller verksamhet (jfr regeringens skrivelse 2009/10:79 En tydlig, rättssäker och effektiv tillsyn). Enligt KML har länsstyrelsen ansvar för tillsynen över kulturminnesvården i länet medan Riksantikvarieämbetets roll är att inom ramen för sitt överinseende ge länsstyrelsen tillsynsvägledning (1 kap. 2 § KML). I tillsynsvägledningen anger Riksantikvarieämbetet riktlinjer för tillsynen och följer upp att tillsynen inom kulturmiljöområdet fungerar på ett tillfredsställande sätt.

Tillsynen kan vara händelsestyrd eller målstyrd. Den händelsestyrda tillsynen innebär att länsstyrelsen agerar utifrån en händelse, ofta ett inkommande ärende. Den händelsestyrda tillsynen för uppdragsarkeologin innebär att länsstyrelsen följer upp att villkoren i beslutet följs. En målstyrd tillsyn är däremot initierad av länsstyrelsen på eget initiativ. För uppdragsarkeologin kan det exempelvis innebära besök hos undersökare som ger underlag till lämplighetsprövning eller en utvärdering av uppdragsarkeologin i länet.

Länsstyrelsens ansvar för tillsynen över uppdragsarkeologin har beskrivits i propositionen om Uppdragsarkeologi 1996/97:99: "Länsstyrelsens ansvar upphör inte i och med beslutet om undersökning. Länsstyrelsen har det yttersta ansvaret för att en undersökning genomförs i enlighet med vad som anges i beslutet och att uppställda kvalitetskrav upprätthålls. Därför ska länsstyrelsen öva tillsyn över och följa upp verksamheten." I propositionen betonas att en förutsättning för att ett system med konkurrens ska fungera är en utvidgad kontroll och uppföljning och att det behövs tydliga regler för hur tillsyn och uppföljning av uppdragsverksamheten ska bedrivas.

Ett uppdragsarkeologiskt system med konkurrens där kvalitetsaspekterna vid sidan av kostnaderna utgör ett grundläggande konkurrensmedel fungerar inte utan en regelbunden tillsyn.

9.1 Tillsynens syfte

Tillsynen av uppdragsarkeologin består av flera olika delar. Länsstyrelsens ska kontinuerligt följa upp att fältarbete och rapportering bedrivs i enlighet med länsstyrelsens beslut. Länsstyrelsen ska också fortlöpande kontrollera att kostnaderna inte blir högre än motiverat i förhållande till undersökningens resultat och vad som angivits i beslutet.

Länsstyrelsen har ansvar för att en uppdragsarkeologisk undersökning genomförs med god kvalitet till en rimlig kostnad. Det innebär att länsstyrelsens ansvar stäcker sig längre än att kontrollera att undersökningen görs enligt undersökningsplanen. Resultaten från undersökningarna ska vara angelägna, tillgängliga och användbara. Dessutom ska de av riksdagen angivna målen för kulturmiljöområdet vara vägledande för tillämpningen. I tillsynen ingår

därför även två moment av utvärdering. I första hand ska länsstyrelsen utvärdera av om enskilda undersökningar genomförts kostnadseffektivt. Länsstyrelsen ska också utvärdera undersökningsverksamheten i länet/regionen i relation till verksamhetens samhällsnytta och övergripande mål.

Resultaten från tillsynen syftar även till att ge underlag för länsstyrelsen vid bedömning av kommande arkeologiska undersökningar när det gäller vetenskaplig inriktning, genomförande m.m. samt ge grund för lämplighetsprövningen av undersökarna. Tillsynen är mycket viktig för funktionaliteten i systemet och den utgör länsstyrelsens möjlighet att kontrollera kvaliteten i de arkeologiska undersökningarna.

Långsiktigt kan länsstyrelsen på grundval av resultaten från uppföljning och utvärdering bilda sig en uppfattning om hur den uppdragsarkeologiska verksamheten i länet/regionen fungerar. Utvärderingar av den samlade uppdragsverksamheten som görs med vissa intervall bör relateras till bl.a. de långsiktiga kunskapsmål som gäller för den arkeologiska verksamheten, men också användas för att förbättra kommunikationen med olika intressenter i länet/regionen (se avsnitt 9.5 *Utvärdering*).

Även för undersökarens del är det väsentligt att följa upp och kontrollera att den initiala bedömningen och planeringen av den arkeologiska undersökningen varit relevant. Ett internt kvalitetssäkringsystem och egenkontroll för att löpande kontrollera att kvaliteten är god kan fånga upp brister och ge incitament till kvalitetsutvecklingsinsatser avseende metodutveckling, prioritering, effektivisering och rationalisering i undersökningsprocessens alla led, kompetensfrågor, precisering av såväl näraliggande som mer långsiktiga kunskapsmål m.m. (se avsnitt 3.3.7 *Kvalitetskontroll och ansvarsförhållanden* och avsnitt 5.2 *Undersökarens lämplighet*). Ett eget kontrollsystem är således ett viktigt instrument för undersökaren och bör vara en del av det kvalitetssäkringsarbete som är nödvändigt för att kunna komma i åtanke för att utföra undersökningsuppdrag. Undersökarens löpande egenkontroll utgör också ett viktigt underlag för länsstyrelsens tillsyn av det enskilda projektet.

En formalisering av uppföljningen gagnar såväl länsstyrelsen som undersökaren, bl.a. genom att båda parter då är införstådda med uppföljningens innehåll och periodicitet. Att använda uppföljningsplaner för de enskilda arkeologiska undersökningarna är ett lämpligt sätt att formalisera och dokumentera länsstyrelsens uppföljning (se avsnitt 9.4.3 *Uppföljningsplan*).

9.2 Länsstyrelsens tillsynsplan

Enligt regleringsbrevet från finansdepartementet (fr.o.m. 2003) ska länsstyrelsen upprätta tillsynsplaner för samtliga tillsynsområden som sedan ska återrapporteras efter sakområde. Enligt regleringsbrevet ska länsstyrelsen bedriva tillsyn över kulturhistoriskt värdefulla miljöer, byggnader och fornminnen m.m.

Tillsynsplanerna utgör avsiktsförklaringar för tillsynen i respektive län och de ska uppdateras årligen. Tillsynsplanerna för kulturmiljöområdet kan se olika ut. I flera län beskriver tillsynsplanerna framförallt vård och skydd av fornlämningar. Det är lika viktigt att den uppdragsarkeologiska verksamheten omfattas av dessa tillsynsplaner och att tillsynen kopplas till kraven i föreskrifterna.

9.3 Redovisning av utförd tillsyn

För Riksantikvarieämbetets centrala uppföljning är det önskvärt att länsstyrelsernas redovisning av utförd tillsyn avseende uppdragsarkeologi görs på ett likartat sätt så att en överblick över verksamheten kan erhållas. Riksantikvarieämbetet har tagit fram en blankett för detta ändamål (se Förlaga: *Redovisning av utförd tillsyn av uppdragsarkeologiska undersökningar*.) På blanketten sammanställs utförd tillsyn av den uppdragsarkeologiska undersökningsverksamheten, där följande redovisas:

- undersökningstyp
- fornlämningstyp
- undersökningens storlek i kostnad (<5 Pbb, 5-20 Pbb och > 20 Pbb)
- när uppföljningen genomförts (under fältarbete, under rapportering etc.) och antal uppföljningstillfällen.

Kopia av tillsynsplan, tillsynsrapporten och/eller blankett bör vara Riksantikvarieämbetet tillhanda senast den 1 mars året efter att tillsynen utförts. Uppgifterna ligger till grund för Riksantikvarieämbetets uppföljning av tillämpningen av KML i ett nationellt perspektiv.

9.4 Uppföljning av den enskilda undersökningen

Genom en systematisk uppföljning får länsstyrelsen möjlighet att säkerställa att varje undersökning genomförs på det sätt som angivits i länsstyrelsens beslut och kan på ett planerat sätt hålla sig informerad om eventuella avvikelser från undersökningsplanen.

Länsstyrelsen ska kontinuerligt följa upp att fältarbete och rapportering bedrivs i enlighet med länsstyrelsens beslut och det där bilagda förfrågningsunderlaget och undersökningsplanen. Länsstyrelsens tillsyn över den arkeologiska undersökningen innefattar dels en löpande uppföljning under både fältarbets- och rapporteringsfasen, dels en granskning och bedömning av rapporteringen inklusive en utvärdering av resultaten. Utvärderingen avser såväl den vetenskapliga måluppfyllelsen som kvaliteten i genomförandet.

Vid uppföljningen bör länsstyrelsen kontrollera hur undersökningen genomförs och hur kostnaderna för undersökningen förloper. I samband med uppföljningen kan en diskussion föras mellan länsstyrelsen och undersökaren om eventuella omprioriteringar och uppkommande

problem. Tillsynen av den enskilda undersökningen omfattar dessutom länsstyrelsens granskning och godkännande av rapporteringen.

Undersökarens system för kvalitetssäkring ska redovisas i undersökningsplanen och den egenkontroll som undersökaren ska genomföra under undersökningen kan sedan ligga till grund för länsstyrelsens uppföljning. Undersökaren ska där redovisa hur kvaliteten i undersökningen ska säkras (se avsnitt 3.3.7 *Kvalitetskontroll och ansvarsförhållanden*). Undersökarens kvalitetssäkringssystem bör omfatta samtliga moment i undersökningsplanen, såväl fältarbetets genomförande som rapporteringen. Ett sådant system för kvalitetskontroll är ofta tillräckligt som grund för länsstyrelsens fortlöpande tillsyn. Graden av uppföljning och vid vilka tidpunkter den ska ske ska anges av länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget (se avsnitt 3.3.3 *Tidpunkter*).

9.4.1 Uppföljningens omfattning

Flera faktorer bör vara avgörande för uppföljningens omfattning såsom: undersökningens storlek och komplexitet, ambitionsnivån samt de förväntade vetenskapliga resultatens betydelse. Stora och kostnadsintensiva undersökningar kräver följaktligen en tillsyn som omfattar en mer ingående och kontinuerlig uppföljningsinsats än små och mindre komplicerade undersökningar. Undersökningsplaner, särskilt för stora och innehållsrika undersökningar, kan innehålla ställningstaganden som kan behöva preciseras eller revideras under undersökningens gång (se avsnitt 3.3.8 *Målgrupper och rapportering*).

Det är lämpligt att uppföljningen äger rum i anslutning till för undersökningsprocessen avgörande skeden såsom exempelvis: efter röjning, när avbaningen är klar, efter rensning, under undersökning av strategiska anläggningar/ytor, i halvtid, när fältarbetet är avslutat, inför konservering, inför val av analyser, inför rapportering, under rapportering etc.

Det mesta av länsstyrelsens uppföljning sker ofta genom en dialog med undersökaren via telefon och e-post eller i form av granskning av inkomna handlingar. Vid större eller komplicerade undersökningar krävs dock att länsstyrelsen spelar en aktiv roll genom att genomföra fältbesök eller besiktningar under undersökningens gång. Uppföljningsmöten är också viktiga under rapporteringsfasen. Inför dessa möten bör undersökaren skicka in dokumentationen av sin egenkontroll av den aktuella undersökningen. Vid enkla och okomplicerade undersökningar kan det vara tillräckligt att länsstyrelsen tar del av undersökarens dokumentation och på grundval av den avgör om ett vidare agerande från länsstyrelsens sida behövs. Tidpunkter för när dokumentationen ska lämnas till länsstyrelsen och vad den ska innehålla ska framgå av förfrågningsunderlaget.

Vid mycket små undersökningar kan uppföljningsinsatserna inskränka sig till att när undersökningen är avslutad kontrollera de faktiska undersökningskostnaderna i relation till de beräknade, en uppgift som undersökaren alltid ska lämna, samt att göra en bedömning av hur de i rapporten redovisade resultaten utfallit i förhållande till undersökningens syfte.

Det är särskilt viktigt att länsstyrelsen följer upp genomförandet av förundersökningar som görs inför en eventuell särskild undersökning så att dessa blir de fullgoda underlag som behövs för fortsatta ställningstaganden. Länsstyrelsens uppföljning bör här alltid innebära fältbesök samt eventuellt också en muntlig genomgång av de i rapporten redovisade resultaten (se avsnitt 2.5 *Arkeologisk förundersökning*).

9.4.2 Kontroll av kostnader

Länsstyrelsen har ansvar för att fortlöpande kontrollera att kostnaderna inte blir högre än motiverat i förhållande till undersökningens resultat och vad som angivits i beslutet. Det är viktigt att länsstyrelsen löpande begär en ekonomisk prognos där upparbetade kostnader i förhållande till beslutad budget redovisas. Ett överskridande av den i beslutet angivna kostnaden kan i vissa fall aktualisera statens kostnadstagande enligt 2 kap. 14§ KML (Jfr avsnitt 2.7 *Kostnader och kostnadsansvar*).

Länsstyrelsen ska kontrollera hur det slutliga faktiska utfallet förhåller sig till den beslutade kostnaden. Länsstyrelsen ska inom sitt tillsynsansvar särskilt beakta att företagaren inte är skyldig att betala för mer än den tid som verkligen gått åt för undersökningen inklusive rapporteringen. Om den upparbetade kostnaden underskrider den beslutade ska företaget endast betala för den upparbetade kostnaden (prop. 1987/88:104 s. 81). Lämpligen kan en klausul om detta också tas in i avtalet mellan företagaren och den undersökande enheten. Undersökaren bör inte få slutfakturera en undersökning förrän rapporteringen är avslutad och godkänd. För att kontrollera de faktiska kostnaderna bör länsstyrelsen i förfrågningsunderlaget begära att undersökaren skickar in en kopia av slutfakturan.

9.4.3 Uppföljningsplan

Hur länsstyrelsen avser att följa upp en undersökning bör framgå redan i förfrågningsunderlaget genom att de viktigaste uppföljningspunkterna anges. Länsstyrelsen bör sedan upprätta en uppföljningsplan för varje mer omfattande undersökning. För att inte förväxlas med länsstyrelsens övergripande tillsynsplaner bör termen uppföljningsplan användas för de planer som används för att följa upp en enskild undersökning.

I det enskilda fallet bör uppföljningen givetvis utformas med utgångspunkt från den aktuella undersökningsplanen. Med fördel kan länsstyrelsen använda Förlaga för uppföljningsplan som utgångspunkt. Förlagan är utformad som en enkel tabell där huvudet innehåller identitetsuppgifter inklusive diarienummer, undersökare samt undersökningens startdatum och slutdatum för fältarbete respektive rapportering. I tabellens första kolumn anges de planerade uppföljningstillfällena i form av punkter. I kolumnen Utförd uppföljning anges datum för uppföljningen och i kolumnen Dokumentation anges hur uppföljningen är dokumenterad.

Dokumentationen från varje uppföljningstillfälle bör utgöras av ett protokoll alternativt av tjänsteanteckning som upprättats av länsstyrelsen och av handlingar som inkommit till upp-

följningsmötet från undersökaren såsom kvalitetssäkringsdokumentation och ekonomisk redovisning. Alla bilagor bör redovisas i tabellen. Uppföljningsprotokollet ska redovisa uppföljningens resultat i form av en avstämning av aktuella uppföljningspunkter med kommentarer. Protokollet ska godkännas och skrivas under av både länsstyrelse och undersökare.

9.4.4 Uppföljningspunkter

Nedanstående punkter är förslag på vad som bör tas upp vid uppföljning av en enskild undersökning.

1. Att företagarens åtaganden följs avseende markåtkomst och andra praktiska arrangemang i samband med undersökningen.
2. Att undersökningen genomförs med den personal som angivits i undersökningsplanen. Personalens kompetens är en väsentlig förutsättning för kvaliteten i undersökningen. Förändringar i projekt- eller arbetsledning kan inverka på undersökningen och kontinuiteten genom undersökningens olika moment. Undersökaren måste därför snarast meddela länsstyrelsen vid byte av projektledning eller större förändringar i personalsammansättning. Det gäller även byte av underkonsulter.
3. Avstämning mot undersökningsplanen under fältarbete. Utredningar och förundersökningar ska utgöra fullgoda underlag för att länsstyrelsen ska kunna fatta beslut om ärendets fortsatta hantering. Det är därför viktigt att länsstyrelsen kontrollerar att undersökningsplanen följs. Länsstyrelsen kan behöva stämma av eventuell fornlämningsförekomst eller en fornlämnings omfattning och karaktär genom fältbesiktning. Länsstyrelsen bör också följa upp att en särskild undersökning fortlöpande anpassas efter fornlämningen vad gäller vetenskapliga frågeställningar, prioriteringar, metoder, fyndstrategi, och kommunikativa insatser, vilket är centralt för det förväntade vetenskapliga utfallet/resultatet av en undersökning. Avvikelser från undersökningsplanen ska dokumenteras. I de fall naturvetenskapliga analyser är planerade att utgöra en del av metoden vid fältarbetet är det viktigt att resultaten och utnyttjandet av dem följs upp. Det är också angeläget att samverkan sker med konservator i den utsträckning som behövs för att säkra att fyndstrategin kan följas. Förändrade förutsättningar kan ha betydelse för företagarens kostnadsansvar.
4. Att tidsplanen följs. Avvikelser från tidsplanen kan medföra ökade kostnader och konsekvenser för företagarens planering.
5. Att kostnaderna för undersökningen hålls. Att kostnaderna för undersökningen är rimliga fastställs i länsstyrelsens beslut. Som en del av den kostnadskontroll som åligger länsstyrelsen ingår att fortlöpande (vid uppföljningstillfällena) begära in en ekonomisk redovisning över undersökningens upparbetade kostnader samt en kostnadsprognos i förhållande till ursprunglig beslutad budget.

6. Rutiner för dokumentation. Rutiner för dokumentation och dokumentationssäkerhet är avgörande för vilket material som kan användas i rapporteringen och som kommer att tillföras arkiv. Vilken dokumentation upprättas och i vilka situationer? Beskrivning, inmätning, foto, ritning, teckning? Hur ser datasäkerheten i fält ut? Görs daglig säkerhetskopiering? Finns säkerhetsskåp? Se även under punkten nedan.
7. Rutiner för fyndhantering. Att fynden hanteras på ett sådant sätt att de inte utsätts för mekanisk och kemisk nedbrytning. Fynden ska förvaras klimatriktigt och i låsta utrymmen.
8. Rapporteringen. Avstämning bör göras av rapporteringens innehåll, omfattning och tidplan. Vid större undersökningar kan det förekomma att rapporteringens närmare inriktning och former preciseras först när resultat av fältarbetet föreligger. En viktig punkt är hur resultaten ska presenteras för de aktuella målgrupperna.
9. Granskning och godkännande av rapportering. Undersökaren ska sända manus för rapporteringen till länsstyrelsen för godkännande innan publicering.
10. Måluppfyllelse och faktiska kostnader. När undersökningen är avslutad ska undersökaren redovisa måluppfyllelse i förhållande till undersökningsplanen samt de faktiska kostnaderna. Vid särskilda undersökningar redovisar och utvärderar undersökaren undersökningens samtliga moment i en slutrapport.

9.5 Utvärdering

Syftet med uppdragsarkeologin är att till ett rimligt pris skapa relevant kunskap om det förflutna på ett sätt som uppfyller vetenskapens krav om genomlysighet och granskningsbarhet, samt att kommunicera kunskap och insikter på ett sätt som främjar kulturmiljösektorns samhällsuppdrag. Att utvärdera om syftet uppnåtts, dvs. måluppfyllelsen, är nödvändigt för att kunna upprätthålla verksamhetens kostnadseffektivitet.

9.5.1 Den enskilda undersökningen

Redan när länsstyrelsen fattar beslut om en undersökning bedömer länsstyrelsen om undersökarens undersökningsplan kan resultera i en kostnadseffektiv undersökning, dvs. uppfyller kraven om god kvalitet till rimlig kostnad. När undersökningen är avslutad ska länsstyrelsen sedan utvärdera om undersökningen uppnått vetenskapliga resultat av god kvalitet och om resultaten i övrigt nått en hög måluppfyllelse (informationsinsatser m.m.) inom den beslutade kostnadsramen. Utvärderingen innebär på en grundläggande nivå att länsstyrelsen ska jämföra resultatet/utfallet av undersökningen med undersökningsplanen. Men läns-

styrelsen kan också på grundval av den löpande uppföljningen och rapporteringen bilda sig en uppfattning om resursfördelning i olika delar av undersökningen. Prioriterades rätt saker?

Även om undersökningens fält del är väl genomförd är det ett betydelsefullt kvalitetskriterium hur källmaterialet har bearbetats och presenterats. Det är därför viktigt att länsstyrelsen kontrollerar att basdokumentationen redovisar undersökningsresultaten på ett systematiskt och vetenskapligt korrekt sätt (se avsnitt 8 *Rapportering och dokumentationsmaterial* samt Rapport om rapporter. Gustavsson & Magnusson Staaf 2002). Länsstyrelsens granskning av rapporter bör därför koncentreras på:

- de antikvariska kraven och den vetenskapliga inriktningen och kunskapsupbyggnaden
- grad av måluppfyllelse i förhållande till undersökningsplanen
- undersökarens redogörelse för gjorda prioriteringar, genomförda vetenskapliga överväganden och valda metoder
- om redovisningen av undersökningen är lättförståelig och genomskådlig, dvs. att undersökningsprocessen lätt kan förstås och följas i text och figurmaterial.

En utvärdering som syftar till att bedöma hur god måluppfyllelsen varit beträffande att nå avsedd målgrupp kan i den enskilda undersökningen främst göras på grundval av den redogörelse som ska finnas i basdokumentationen och i förekommande fall i slutrapporten (jfr avsnitt 8 *Rapportering och dokumentationsmaterial*). Undersökaren ska här bedöma hur väl informations- och kommunikationsinsatser har genomförts i relation till intentionerna i undersökningsplanen.

För att utvärdera effekterna av denna typ av insatser behöver det emellertid gå en tid efter att undersökningen avslutats. En sådan utvärdering bygger lämpligen på olika utvärderingsmetoder såsom intervjuer och enkäter.

9.5.2 Verksamhetens mål och samhällsnytta

Länsstyrelsen ska med vissa intervall följa upp och utvärdera den uppdragsarkeologi som bedrivits i länet/regionen i förhållande till det övergripande syftet med uppdragsarkeologin.

Fornlämningarnas betydelse i samhället tydliggörs av den kunskapsstillväxt som genereras av arkeologiska undersökningar och de upplevelser och reflektioner hos människor som fornlämningsmiljöer och arkeologiska undersökningar på olika sätt ger upphov till. I dag är uppdragsarkeologin en av de största källorna till ny arkeologisk kunskap och kommunikation av denna kunskap. Centralt i arbetet med att utvärdera verksamheten är att det övergripande syftet med uppdragsarkeologin hålls levande och kan utvecklas.

Uppdragsarkeologin är samtidigt en del av den nationella kulturpolitiken och omfattas av de syften och mål som samhället genom riksdag och regering ställt upp för denna (se avsnitt 2.1 *Uppdragsarkeologins syfte*). Länsstyrelsen bör kunna redovisa den uppdragsarkeologis-

ka verksamheten i relation till de kulturpolitiska målen (prop. 2009/10:3) Målet bör vara att verksamheten och resultaten efterfrågas och tas om hand i samhället (av forskare, länsstyrelse, kommun, skolor, hembygdsföreningar och övriga intresserade samhällsgrupper).

Ett viktigt utvecklingsarbete inom uppdragsarkeologin i detta sammanhang är arbetet med att ta fram handlingsprogram för uppdragsarkeologin i ett län/en region (se avsnitt 1.4.2 *Kunskapsunderlag*). Se även Angelägna berättelser - inriktningsdokument för handlingsprogram inom uppdragsarkeologin. 2012.